

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО
ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ
ЗАКЛАДУ ОСВІТИ В ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
СЛУЖБИ**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи
Київ
2023

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**Формування безпечного освітнього простору закладу
освіти в діяльності працівників психологічної служби**

Методичний посібник

За науковою редакцією
Н. В. Лунченко, І. І. Ткачук

УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи
Київ
2023

УДК 159.9
Ф-79

Рецензенти:

Бевз Г. М. – завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, доктор психологічних наук, професор;

Баташева Н. І. – учений секретар Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

*Рекомендовано вченою радою
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи
(протокол № 11 від 27.12.2023 р.)*

Авторський колектив: В. В. Байдик (розділ 2), Ю. П. Гопкало (розділ 4), І. О. Корнієнко (розділ 3), Н. В. Лунченко (розділ 1), Ю. А. Луценко (розділ 6), Р. А. Мороз (розділ 7), М. В. Саврасов (розділ 5), І. І. Ткачук (вступ).

Формування безпечного освітнього простору закладу освіти в діяльності працівників психологічної служби / авт. кол.: В. В. Байдик, Ю. П. Гопкало, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, М. В. Саврасов, І. І. Ткачук; за наук. ред. Н. В. Лунченко, І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023. 111 с.
ISBN 978-617-7118-42-7

У методичному посібнику висвітлено сутність, показники психологічно безпечного освітнього середовища, психодіагностичні методи його дослідження та психологічні умови створення; докладно розглянуто зміст нормативно-правових документів щодо створення безпечного освітнього середовища у закладі освіти, зокрема щодо проведення заходів попередження випадків булінгу в освітньому середовищі; систематизовано практичні методи розбудови безпечного освітнього простору; запропоновано рекомендації щодо забезпечення інформаційної безпеки здобувачів освіти; особливу увагу приділено негативним проявам психологічно небезпечного середовища (психологічне насилля, булінг, маніпулятивні впливи та ін.), а також методам їх розпізнавання та попередження.

Для працівників психологічної служби у системі освіти; викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти; викладачів закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальностями «практична психологія», «соціальна робота», «соціальна педагогіка»; науковців.

УДК 159.9

ISBN 978-617-7118-42-7

© УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023
© Авторський колектив, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ОСНОВНОЇ ШКОЛИ	6
Розділ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДҒРУНТЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ У ПИТАННІ ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННІ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ	16
Розділ 3. ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УЧНІВ: ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ТА ЇХ ПРЕВЕНЦІЯ	32
Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА	58
Розділ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗПЕКОВОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВИШУ	68
Розділ 6. РОЗБУДОВА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ, ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ	83
Розділ 7. ПРОФІЛАКТИКА ТА ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ: ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА	94

ВСТУП

Питання безпеки освітнього простору набуває особливого значення в умовах війни. Базовим чинником функціональності освітнього середовища сьогодні є його безпечність, яка передбачає фізичну, психічну, інформаційну та соціальну стабільність кожного учасника освітнього процесу.

У ситуації загрози ракетних обстрілів усіх без винятку регіонів країни пріоритетного значення набуває безпека фізичного простору закладу освіти, наявність укриттів, обладнання приміщень запасними виходами, вогнегасниками тощо. Але не менш важливе значення, в ситуації психічного травмування дорослих і дітей, пов'язаного з війною, має і психологічна безпека освітнього простору – атмосфера взаємоповаги, довіри та взаємодопомоги між учасниками освітнього процесу, яка є необхідною умовою збереження і зміцнення здоров'я учасників освітнього процесу, їхнього подальшого розвитку і самореалізації.

Запропонований методичний посібник підготовлено на виконання наукового дослідження «Науково-методичні засади створення безпечного освітнього середовища у закладі освіти в діяльності працівників психологічної служби» (державний реєстраційний номер наукового дослідження: 0122U001384).

У посібнику висвітлено сутність, показники психологічно безпечного освітнього середовища, психодіагностичні методи його дослідження та психологічні умови створення.

В першому розділі посібника представлена теоретична модель діяльності психологічної служби із забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища основної школи.

У другому розділі докладно розглянуто зміст нормативно-правових документів щодо створення безпечного освітнього середовища у закладі освіти, зокрема щодо проведення заходів попередження випадків булінгу в освітньому середовищі. Відповідно до законодавчих актів визначено функції працівників психологічної служби у ситуаціях реагування на випадки булінгу.

Третій розділ присвячено інформаційно-психологічній безпеці учнів, розглянуті такі питання: інформація та її властивості; інформаційно-психологічна безпека; загрози інформаційного середовища; інформаційна культура. Запропоновано рекомендації щодо забезпечення інформаційної безпеки дітей і підлітків.

У четвертому розділі визначено основні напрямки діяльності практичного психолога у формуванні психологічної безпеки освітнього простору початкової

школи, наголошено на важливості інтегрованого підходу до забезпечення психологічної безпеки молодших школярів, який має поєднувати зусилля вчителів, психологів, батьків та дітей.

Темою п'ятого розділу є емпіричне дослідження психологічних особливостей функціонування безпекового освітнього середовища в умовах сучасного вишу, яке було побудоване за принципом лонгітуду, період якого склав чотири повних роки.

В шостому розділі охарактеризовано поняття динамічна безпека. Запропонована низка практичних інструментів розбудови динамічної безпеки в закладі освіти, які були апробовані автором в ході експериментальної роботи.

В сьомому розділі розглянуто основні чинники створення безпечного сімейного простору. Запропоновані методи попередження і подолання труднощів міжособистої взаємодії у сім'ї.

Посібник рекомендовано для практичних психологів, соціальних педагогів; викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти та викладачів закладів вищої освіти, які готують спеціалістів за спеціальностями «практична психологія», «соціальна робота», «соціальна педагогіка»; науковців, які досліджують шляхи і засоби забезпечення психологічної безпеки людини.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Проблема захищеності особистості від впливу несприятливих факторів мінливого середовища є надзвичайно актуальною. Освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини і розкривається у сукупності усіх освітніх факторів, які чинять вплив на особистість у процесах навчання, виховання і розвитку; є певним виховним простором, у якому здійснюється педагогічно організований розвиток особистості. Освітнє середовище є основою життєздатності будь-якого закладу освіти, виступаючи сукупністю умов задоволення потреб усіх учасників освітнього процесу. Ці умови можуть бути більше чи менше безпечними залежно від наявності чи відсутності певних психологічних характеристик, станів та ситуацій, що визначають характер міжособистісних стосунків педагогів, учнів, батьків.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства особлива увага приділяється соціально-психологічним особливостям якісної організації шкільного освітнього середовища. Трансформаційні зміни освітнього середовища ЗЗСО зорієнтовані на сучасні тенденції особистісного розвитку школяра та передбачають системне використання стратегії діалогічної взаємодії у системі «учитель-учень». Саме тому особлива увага приділяється середовищному підходу, тобто створенню сприятливих соціально-психологічних умов всебічного розвитку особистості учня основної школи. Це своєю чергою передбачає створення сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості учня та активізацію його внутрішньо-особистісних ресурсів.

Феномен освітнього середовища розглядається з позиції сучасного розуміння освіти як сфери соціального життя, оскільки власне середовище є фактором освіти, виступаючи як сукупність впливів, які змінюють і визначають розвиток життя; як все те, що оточує, пронизує, залучає в орбіту діяльності суб'єкта; як предмет, засіб, або як умова. Основні визначення, ознаки, рівень, тип, детермінанти і структура освітнього середовища дають можливість різнобічно охарактеризувати дану психолого-педагогічну реальність і сформулювати визначення, що дозволяє її описати.

Передусім слід зазначити, що освітнє середовище виступає складною організованою системою, в межах якої вирішуються не тільки освітні завдання, а й відбувається соціалізація та психологічний розвиток особистості. В

освітньому середовищі реалізується значна частина онтогенезу людини, об'єднуються взаємини дитини з однолітками, педагогами, батьками, іншими людьми, причетними до навчально-виховного процесу. Освітнє середовище надає широкий вибір можливостей для розвитку, проте має й достатню кількість обмежень для особистісних проявів його учасників, тобто висуває певні вимоги [3].

Під освітнім середовищем П. Лушин розуміє внутрішнє середовище певної освітньої системи є зовнішнім середовищем для будь-якої особистості, яка в ній розвивається [9].

Компонентами освітнього середовища виступають: 1) соціально-контактний, що передбачає особливості внутрішньої та зовнішньої взаємодії, враховує структуру колективів (наявність угруповань, зірок, ізолюваних та ін.), рівень захищеності від різного роду домагань); 2) інформаційний, що містить прийняті норми й правила взаємодії учасників освітнього процесу, традиції, засоби наочного подання інформації; 3) предметний, що передбачає матеріальні та гігієнічні умови; 4) соматичний, що передбачає здоров'я та самопочуття [7].

Г. Ковальовим виокремлюються структурні компоненти освітнього середовища: 1) фізичне оточення; 2) людські фактори; 3) програма навчання [8]. Де перший компонент передбачає архітектуру будівлі, дизайн, розмір і простір аудиторних приміщень, другий – особистісні особливості та успішність, зміну персонального та міжособистісного простору, розподіл статусів та ролей, статево-вікові та етнічні особливості студентів та викладачів, а третій – структуру діяльності, стиль викладання і характер контролю, кооперативні або конкурентні форми навчання, зміст навчальних програм (їх традиційність, консерватизм, гнучкість) [6, с. 34].

Ключовим показником високої якості освітнього середовища є його здатність забезпечувати весь комплекс потреб усіх суб'єктів освітнього процесу, створювати мотивацію їхньої активної діяльності. Цей комплекс включає три структурні складові, а саме:

– просторово-предметну, тобто стан приміщень для занять і допоміжних служб, будівлі загалом, прилеглої територія тощо;

– соціальну, що визначається характером взаємовідносин усіх суб'єктів освітньої діяльності (учнів, педагогів, батьків, адміністрації тощо);

– психолого-дидактичну як змістом і методами навчання, обумовленими психологічними цілями побудови освітнього процесу [12].

Крім того до структури освітнього середовища вносять і такі складові:

– специфічний педагогічний інформаційний простір, тобто «інформаційно-освітнє середовище» як сукупність навчальної інформації,

систему знань, парадигм і культурний контекст, у якому суб'єкти освітнього процесу перебувають, інформаційні засоби поширення та відтворення інформації;

– систему умов і заходів, що забезпечують навчально-виховний процес, повноцінний розвиток особистості й реалізацію низки педагогічних завдань, зокрема фізичний вимір освітнього простору, оточення суб'єктів освітнього процесу, насамперед, спеціально організоване матеріальне середовище, у якому відбувається педагогічний процес (приміщення та обладнання, технічні засоби навчання й комунікації), організаційно-структурний поділ системи освіти, що включає підсистему дошкільного виховання, середню, старшу, вищу школи, спеціалізовані середні та вищі навчальні заклади тощо;

– соціально-психологічний вимір освітнього середовища, що містить систему соціально-психологічних відносин (стосунків, взаємин, взаємозв'язків тощо), до якої належать всі суб'єкти освітнього процесу.

Структуру освітнього середовища можна зобразити у схемі, поданій на рисунку 1.1.

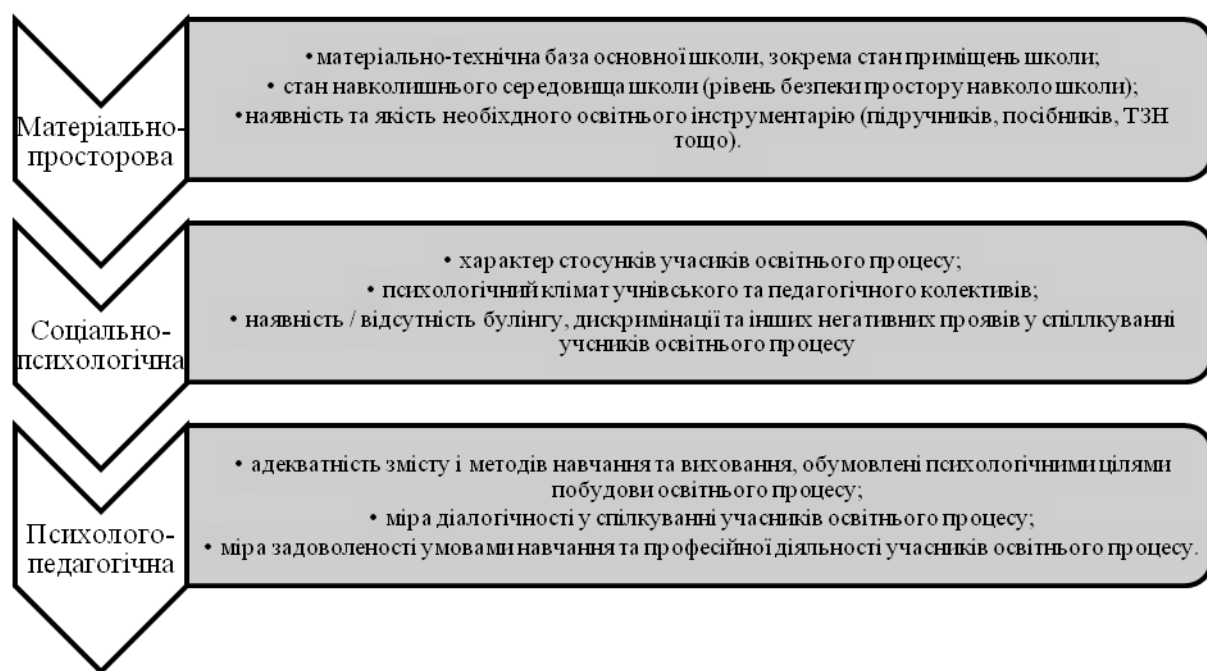

Рис. 1.1. Змістові складові освітнього середовища основної школи

Основними критеріями в оцінці ефективності освітнього середовища є: 1) оцінка спільності подій у ньому як розуміння спільності, тобто ціннісно-сміслового об'єднання людей, що створює умови для розвитку предметної дійсності, ціннісно-мотиваційної сфери, індивідуальних здібностей; 2) суб'єктності як акцентування уваги на активності, діяльному ставленні до себе,

самостійності, рефлексивності, здатності до саморозвитку, вирішенню суперечностей; 3) діалогічності, оскільки саме діалог стає способом пізнання та об'єктивації персонального знання, засобом обміну цінностями між учасниками освітнього процесу; 4) гуманітарної доцільності як здатності відстоювати права та інтереси особистості у відповідності до ключових гуманітарних критеріїв – розуміння не тільки факту впливу умов, а й їх смислу; 5) психологічної культури и безпеки, що передбачає пріоритет психологічного здоров'я, організацію освітнього середовища згідно інтересів його суб'єктів, що ґрунтуються на педагогічній взаємодії, психологічній захищеності особистості, захисті прав та психологічній підтримці та вимагає консолідації активності учасників освітнього процесу та перетворення особистої відповідальності у сумісну як важливої умови для прийняття значущих рішень [3].

Отже, освітнє середовище основної школи – це високо організована система соціально-психологічних умов, в межах яких реалізуються освітні завдання, відбувається соціалізація та психологічний розвиток особистості.

Структуру освітнього середовища основної школи можна уявити через три основні складові: матеріально-просторову, що характеризує предметну дійсність основної школи, соціально-психологічну, що описує характер стосунків та комунікації учасників освітнього процесу, та психолого-педагогічну, що характеризує ефективність освітнього процесу, характер педагогічного спілкування учителя з учнями, міру задоволеності освітнім процесом його учасників.

Окремим питанням у розгляді характеристик освітнього середовища є проблема його психологічної безпеки.

Безпека виступає складною, багатоплановою, різномасштабною й різномасштабною системою життєзабезпечення, активним і ключовим мобілізатором ресурсів психіки особистості в надзвичайних обставинах. Потреба у безпеці, виступаючи найважливішою умовою нормального існування та розвитку людини, реалізується в суспільстві на основі створення певних організаційних форм соціальної взаємодії, зв'язків, особистісних і групових інтересів і способів їх досягнення. Тому кожна людина вимагає безпечного зв'язку із середовищем, іншими людьми, які належать до певних соціальних груп [10].

Загалом поняття «безпека» розуміється як система заходів, що захищають особистість від різного виду загроз, і передбачає можливості керувати небезпеками, уміння попереджати та уникати загрозові системи. Безпека є наявністю і дією різних факторів, сил, які є дизфункціональними, дестабілізуючими або деструктивними відносно людини, передбачає

актуалізацію можливостей особистості, поглядів на життєві перешкоди, труднощі, що є способами визначення її важливості та значимості.

Наразі психологічна безпека особистості розглядається психологами з трьох позицій: як процес, як властивість особистості і як стан [1]; крім того актуальними підходами до психологічної безпеки є такі, що дозволяють її трактувати як: соціокультурний феномен; стан захищеності та цілісності особистісного утворення; безпека середовища; психолого-екологічна безпека, що реалізується через морально-екологічну свідомість; соціально-психологічна безпека як стан захищеності особистості в соціумі; інформаційно-психологічної безпека особистості і середовища тощо [11].

О. Донцов виокремлює два напрями у вивченні психологічної безпеки: об'єктний і суб'єктний, де перший розглядає особистість як об'єкт психологічної безпеки, для якого створюються необхідні умови, а другий – розуміє людину як активного діяча щодо забезпечення власної психологічної безпеки, вивчає психологічні аспекти формування способів безпечної поведінки людини на різних етапах її життєдіяльності [5].

Визначення безпеки як процесу передбачає її розгляд як цілісної системи процесів, результатом перебігу яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відображеним характеристикам реальної дійсності [11]. Психологічна безпека є процесом емоційно-оцінного відображення, результатом якого є сукупність порівнюваних суб'єктом еталонних і реальних образів соціальних об'єктів, явищ і ситуацій, що визначають наявність і рівень прояву протиріч між цінностями (можливостями) суб'єкта й відображених характеристиках реальної дійсності [11].

Визначення психологічної безпеки як властивості [5], що пов'язана з іншими психічними властивостями і з психологічним здоров'ям особистості, передбачає розгляд феномену «захищеності особистості» від деструктивних дій, що виступає внутрішнім ресурсом, що чинить опір деструктивним діям.

Психологи по-різному трактують структуру психологічної безпеки. Ученими виділено такі компоненти психологічної безпеки: 1) фізичне здоров'я як відсутність захворювань, травм і каліцтв; 2) сформованість захисних механізмів особистості; 3) особистісні властивості, зокрема упевненість у майбутньому, захищеність інтересів, ідеалів і цінностей, з якими суб'єкт ототожнює своє життя.

Важливим питанням у розгляді психологічної безпеки є її чинники. Дослідники психологічної безпеки виділяють такі її фактори:

– фактори об'єктивного порядку (які залежать від культурно-історичного розвитку суспільства);

– фактори об'єктивно-суб'єктивного порядку (визначають психологічну безпеку особистості як соціального типу: особистісний потенціал адаптивних можливостей людини в межах соціально прийнятних моральних норм, уміння розуміти і приймати інших, бути соціально значимим серед інших, прийнятим іншими);

– фактори суб'єктивного порядку (забезпечують психологічну безпеку особистості як індивідуальності: мотиваційно-сміслові ставлення особистості).

Психологічна безпека особистості визначається рівнем суб'єктивності (перцептивними, когнітивними, емоційними процесами) і об'єктивними факторами - рівнем розвитку середовища (корпоративної культури) [11].

Н. Волянчук і Г. Ложкін [4] до основних наукових маркерів психологічної безпеки особистості відносить: 1) мотиватори прагнення безпеки, зокрема задоволеність базових потреб в безпеці, захисті, свободі; 2) стан безпеки та його властивості, що передбачає рівновагу, стабільність, психологічне благополуччя, впевненість; 3) ресурси, які забезпечують стан безпеки (соціальний ресурс – освітній простір, референтне оточення; інтелектуальний ресурс – знання, розум, компетентність; особистісний ресурс – позитивне ставлення до себе, відповідальність, адаптаційний потенціал; фізичний ресурс – фізичне та психічне здоров'я); 4) способи досягнення безпеки – саморегуляція, актуалізація механізмів психологічного захисту та стратегій подолання.

Важливими параметрами формування психологічної безпеки особистості є такі:

– значущі прихильності, що пов'язуються з умінням вибудовувати емоційно-близькі стосунки;

– стан адаптованості (успішної адаптації), який пов'язується із психоемоційною стабільністю, станом задоволеності, відсутністю стресу, відчуття загрози, що інтегрально означає переживання почуття психологічної захищеності;

– компетентність як здатність до вибудовування ефективного спілкування, легкість у контактах;

– внутрішнє налаштування, пов'язане з готовністю діяти певним чином, особистісна позиція;

– реальна безпека навколишнього середовища [3].

Пропонуємо розглянути низку факторів, що забезпечують психологічну безпеку особистості, групуючи їх у три відносно незалежних ряди щодо ступеня об'єктивності: 1) фактори об'єктивного порядку, що забезпечують психологічну безпеку особистості на рівні індивідуума і виступають універсальними чинниками, які залежать від культурно-історичного розвитку

суспільства, наприклад, задоволення базових потреб людини; 2) фактори об'єктивного порядку, що забезпечують психологічну безпеку особистості як соціального типу, до яких відносяться загальноприйняті стандартні нормативи, зумовлені культурними особливостями розвитку цього суспільства, а саме: особистісний потенціал адаптивних можливостей людини в межах прийнятих соціальних норм, вміння розуміти і приймати інших, бути соціально значимим, прийнятим іншими, адекватна самооцінка; 3) фактори суб'єктивного порядку, що забезпечують психологічну безпеку особистості як індивідуальності, до яких відносяться мотиваційно-сміслові відносини особистості, зокрема смисли.

Визначення психологічної безпеки особистості	Ознаки та властивості психологічної безпеки особистості	Фактори психологічної безпеки особистості
<p>система життєзабезпечення мобілізатор ресурсів психіки особистості в надзвичайних обставинах</p> <p>можливості керувати небезпеками, уміння попереджати та уникати загрозилив системи стабільний стан захищеності об'єкта від різних загроз і небезпек</p> <p>психологічне здоров'я та стан «захищеності особистості» від деструктивних дій, що виступає внутрішнім ресурсом, що чинить опір деструктивним діям</p> <p>усвідомлене, рефлексивне і дієве ставлення людини до умов життя, що забезпечує відчуття цілісності, конгруентності, рівноваги та розвитку</p> <p>міра задоволеності базової потреби в безпеці</p> <p>життєздатність особистості.</p>	<p>об'єктивна відсутність загроз</p> <p>впевненість</p> <p>почуття стабільності</p> <p>відсутність тривоги</p> <p>здатність до планування перспектив,</p> <p>цілепокладання</p> <p>антиципаційна спроможність</p> <p>низька віктимність</p> <p>відсутність проявів агресії та булінгу (образ, цькування тощо)</p> <p>моральність та доброзичливість</p> <p>безстрашність та осмисленість</p> <p>психологічний комфорт та почуття захищеності.</p>	<p>якості та умови життєдіяльності</p> <p>усунення джерел небезпеки</p> <p>сприятливе референтне оточення та психологічний клімат групи</p> <p>задоволення базових потреб</p> <p>психологічне юлагополуччя</p> <p>психоемоційна стійкість</p> <p>дія захисних механізмів та копінг-стратегій</p> <p>почуття компетентності</p> <p>позитивне самоствлення</p> <p>відповідальність</p> <p>адаптаційний потенціал</p> <p>саморегуляція</p> <p>життєстійкість</p>

Рис. 1. 2 Теоретична модель психологічної безпеки особистості

Отже, психологічна безпека середовища загалом розуміється як його стан, вільний від проявів психологічного насилля у процесі взаємодії людей, що сприяє задоволенню основних потреб у діалогічному спілкуванні, створює його референтну значущість, забезпечує психічне здоров'я і психологічну захищеність його учасників разом та психологічну безпеку кожної особистості – зокрема.

На нашу думку, психологічна безпека освітнього середовища є станом психологічної захищеності учасників освітнього процесу, що передбачає, передусім, відсутність психологічного насильства у школі, що забезпечується інструментальною озброєністю шкільної адміністрації та психологічної служби ЗЗСО із попередження та подолання проявів булінгу, створення сприятливого психологічного клімату у групах школярів та педагогічного колективу. Психологічна безпека освітнього середовища основної школи також передбачає діалогічний характер педагогічного спілкування, міжособистісну толерантність, психологічний комфорт та благополуччя, атмосферу довіри та взаємної поваги учасників освітнього процесу.

Робота із формування безпечного освітнього середовища потребує мультифункціонального підходу у своїй реалізації. Головна мета психологічної допомоги при формуванні психологічно безпечного освітнього середовища – це збереження фізичного та психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу, передусім учнів та учителів. З цією метою до корекційно-розвивальних впливів мають долучатись не тільки безпосередньо учні та учителі, а й непрямі учасники освітнього процесу – представники адміністрації школи та батьки.

Робота у напрямі створення психологічної безпеки освітнього середовища має ґрунтуватися на гуманістично орієнтованих технологіях та нормах особистісного розвитку. В основі таких технологій лежить якість процесу взаємодії, що призводить до зниження нервово-психічної напруги, підвищує здатність до саморегуляції, єдності «Я», тобто сприяє підвищенню психічного здоров'я. Якість процесу взаємодії забезпечується, передусім, діалогічним спілкуванням, головним атрибутом якого є ставлення рівноправності співрозмовників та взаємне особисте визнання, співробітництвом як партнерським ставленням двох рівних суб'єктів, що виключає маніпуляцію та авторитаризм, що передбачає взаємний розвиток учасників, а також відмовою від психологічного насильства.

Основними методично-організаційними умовами здійснення психотехнологій супроводу учасників освітнього процесу визначаються такі:

1. Проведення системи психологічних занять та тренінгів з усіма учасниками освітнього середовища школи: учнями, вчителями, батьками.

2. Програма психологічного супроводу для кожного із суб'єктів навчально-виховного процесу має включати групові дискусії та вправи з питань безпечної психологічної взаємодії, ненасильницької комунікації, наслідків психологічного насильства для особистісного зростання.

3. Зміст конкретної програми супроводу має співвідноситися з проблемами вікового та професійного розвитку її учасників.

4. У кожній із програм, окрім змістовних завдань, відпрацьовуються психологічні вміння партнерського, діалогічного спілкування, прийоми створення безпечної психологічної взаємодії та співробітництва, під час обговорення групового досвіду відзначаються вищеназвані аспекти.

5. Наприкінці навчального психологічного циклу проводиться спільне заняття у вигляді імітаційно-рольової події, ділової гри, в якій спільно беруть участь усі суб'єкти навчально-виховного процесу.

6. Психологічна безпека має бути конкретизована в системі заходів, що її забезпечують, та профілактиці загроз, що її порушують.

7. Програма супроводу зі створення та підтримки безпечного освітнього середовища школи здійснюється протягом усього навчального року.

Література

1. Алексєєва Т. В. Психологічна характеристика освітнього середовища як чинника розвитку відповідальності майбутнього фахівця. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2013. Том X. Вип. 25. С. 26–37.

2. Бабій О. І. Психологічні особливості особистісної безпеки [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Бабій Олександр Іванович ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. - Одеса, 2017. - 17 с.

3. Баєва И. А. Тренинги психологической безопасности в школе / И. А. Баєва. – СПб. : Речь, 2002. – 251 с.

4. Волянчук Н. Ю. Наукові маркери психологічної безпеки особистості майбутнього фахівця технічного профілю / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін // Професійне становлення особистості. – 2015. – №4. – С. 36-42.

5. Донцов А. И. Психология безопасности: учебное пособие для академического бакалавриата/ А. И. Донцов, Ю. П. Зинченко, О. Ю. Зотова, Е. Б. Перельгина. – М: Издательство Юрайт, 2012, 276 с.

6. Інформаційне освітнє середовище сучасного навчального закладу / [Кадемія М. Ю., Козяр М. М., Ткаченко Т. В., Шевченко Л. С.]. – Львів:СПОЛОХ, 2008. 186 с.

7. Керницький О.М. Освітнє середовище вищого навчального закладу як педагогічний феномен. Проблеми інженерно- педагогічної освіти. 2013. № 38–39. С. 43–50.

8. Ковалев Г. А. Субъективная оценка студентами образовательной среды вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. А. Ковалёв. – Москва, 1996.

9 Лушин П.В. Психологія педагогічної зміни (екофасилітація): Науково-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / П. В. Лушин. – Кіровоград : «Імекс ЛТД», 2002. 76 с.

10. Трофименко Н. Є. Психологічна безпека особистості: теоретичний огляд у контексті проблем української реальності // Психологічна безпека освітнього середовища: Вісник психологічної служби Київщини. Випуск 9 / за ред. Т. Л. Панченко. – Біла Церква: КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти», 2016. С 6-13.

11. Фурман А., Надвинична Т. Психологічна служба університету: від моделі до технології. Психологія і суспільство. 2013. 2. С. 80-104.

12. Ясвин В. А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

РОЗДІЛ 2.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ У ПИТАННІ ПРОТИДІЇ ТА ЗАПОБІГАННІ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

1. Актуальність проблематики.

Створити безпечне середовище – одне з першочергових завдань закладу освіти, виконання якого має реалізувати право на безпечні та нешкідливі умови навчання за умов війни. Безпечне освітнє середовище є фундаментальним критерієм функціональності освітнього процесу. За викликів російсько-української війни, постковідного суспільства, зміни парадигми освіти маємо великі підстави приділити цьому критерію посилену увагу. У площині воєнного стану безпековий складник навчання пріоритетно пов'язується з національною безпековою ситуацією. Спільними зусиллями цим мають займатися керівники закладів освіти, педагогічні працівники, батьки учнів, громадськість. Безпечне середовище – це не тільки про фізичний простір, наявність укриттів, обладнання приміщень тощо. Безпеку неможливо уявити в середовищі, у якому панує атмосфера залякування, приниження та знуцання. Одночасно з нагальними проблемами, що виникають у громадян України під час воєнної агресії Російської Федерації, питання булінгу, на жаль, далі наявне в освітньому середовищі, тому володіння інформацією про булінг дає можливість своєчасно вжити заходів щодо захисту учасників освітнього процесу від цього неправомірного явища.

Відповідно до ст.1 Закону України «Про освіту» безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що внеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпечності та якості харчових продуктів та/або надання неякісних послуг із харчування, *шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (зокрема шляхом булінгу (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо)*, пропаганди та/або агітації, зокрема з використанням кіберпростору, а також унеможливають уживання на території та в приміщеннях закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин.

Найявний негативний зв'язок між тим, що учень / учениця постійно піддається цькуванню (булінгу) та почуттям приналежності до школи, задоволеністю життям, рішенням продовжити навчання, взаємодією зі школою і впевненістю в собі. Здобувачі освіти, які постійно піддаються булінгу, відчують себе в небезпеці й перебувають у настороженому стані, мають труднощі з пошуком свого місця в школі. Булінг може погано впливати на академічні досягнення учнів, тому що емоційні, поведінкові й фізіологічні наслідки знущання впливають на здатність учнів фокусуватися на академічних завданнях. В учнів / учениць, які піддаються булінгу, частіше розвиваються негативні очікування майбутнього.

Актуальність проблеми булінгу обумовила ухвалення певних законодавчих актів щодо проведення заходів попередження випадків булінгу в освітньому середовищі, а саме:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (від 18.12.2018 № 2657-VIII).

2. Указ Президента України «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» (від 25.05.2020 № 195/2020).

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти» (від 07.04.2023 № 301-р).

4. Наказ МОН України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (від 28.12.2019 № 1646).

5. Наказ МОН України «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти» (від 26.02.2020 № 293).

6. Лист МОН України «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу» (від 29.01.2019 року № 1/11-881).

7. Лист МОН України «Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646» (від 13.04.2020 № 1/9-207).

8. Лист МОН України «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)» (від 14.08.2020 № 1/9-436).

Верховна Рада України 18 грудня 2018 року ухвалила Закон України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу», який уперше визнає юридично поняття булінгу. Отже, в українському

законодавстві поняття «булінг (цькування)» визнано юридично та передбачено відповідальність не тільки за вчинення, а й за приховування випадків цькування.

З ухваленням цього закону частину першу статті 1 Закону України «Про освіту» (2017) доповнено пунктом 3¹, у якому визначено, що «булінг (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [11].

Відповідно до визначення поняття «булінг (цькування)» – це не тільки про дітей. Учасниками освітнього процесу є: здобувачі освіти; педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу в порядку, що встановлюється закладом освіти (ст. 52 Закону України «Про освіту»).

Усі випадки булінгу, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

дисбаланс влади – кривдник і жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної раси, статі, релігії, сексуальної орієнтації тощо;

намір нашкодити – кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується, спостерігаючи за цим;

погроза подальшої агресії – кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання;

систематичність (повторюваність) діяння;

наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);

дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Систематичність (повторюваність) діяння – одна з типових ознак булінгу, яка в більшості випадків слугує ключовою відмінністю від конфлікту між учасниками освітнього процесу, прояву невихованості, недисциплінованості чи застосування неправомірних методів виховання.

Чи зник булінг під час війни? Зараз це питання не втрачає актуальності. Статистичний аналіз та зріз судової практики свідчить про те, що з війною проблема булінгу не лише не викорінилась, а й починає набувати нових форм і проявів.

За статистичними даними ГО «Ла Страда – Україна», за січень – грудень 2022 року на Національну гарячу лінію для дітей та молоді надійшло понад 3 000 звернень з питань булінгу (1,8 % від усіх звернень) [4]. Окрім того, фіксувались звернення від українців, які нині перебувають за кордоном.

Опитування в межах проєкту «Термінова підтримка ЄС для громадянського суспільства», що впроваджувався ІСАР Єднання за фінансової підтримки Європейського Союзу (жовтень 2022 р.), показало, що однією з проблем адаптації учнів – внутрішніх переселенців є булінг (цькування) з боку інших учнів. На це вказали 3 % респондентів від кількості опитуваних [5]. До центральних та західних областей України приїхало, рятуючись від війни, багато вимушено переміщених осіб. І хоча більшість людей ставиться до них зі співчуттям та розумінням, на жаль, ситуації цькування є.

Мільйони українських дітей навчаються в закордонних школах. У багатьох таких закладах освіти політика щодо протидії булінгу є досить суворою, але опитування (лютий 2023 року) серед батьків, чії діти навчаються за кордоном, виявила таку саму проблематику. За розповідями батьків, траплялися випадки, коли в класі в присутності українських дітей місцеві однокласники вмикали сирени, обзивали українців, насміхалися з їхнього зовнішнього вигляду й навіть били. Учителі та адміністрація закладу освіти переважно одразу реагують на прояви цькування і намагаються попередити його, однак є і ситуації, коли представники школи ігнорували звернення або не розв'язували проблему до кінця.

Воєнні дії суттєво вплинули на психологічний стан дітей і підлітків, спостерігаємо різні прояви агресії та напруження. Зміна психологічного стану відразу ж вплинула на взаємини. Водночас, якщо раніше здобувачі освіти могли зустрітися зі своїми однолітками лицем до лиця, війна перенесла цю боротьбу в кіберпростір. Онлайн-цькування в закладах освіти набуває нових форм і проявів. Кібербулінг – це булінг із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований. За даними ЮНІСЕФ в Україні 29 % опитаних підлітків ставали жертвами онлайн-булінгу, 16 % із них пропускали через це шкільні заняття [2].

Окреслена проблематика ставить перед закладами освіти вкрай важливі завдання. Значну роль у цій роботі відведено практичним психологам і соціальним педагогам.

2. Функції працівників психологічної служби з питань реагування на випадки булінгу та запобігання цькуванню в межах нормативно-правових актів.

Діяльність закладу освіти щодо формування безпечного освітнього середовища належить до сфери функцій та повноважень працівників психологічної служби, але не забуваймо, що це процес тривалий та багатофункціональний. Цими питаннями опікуються також керівники, педагоги, громадськість, тож треба розмежовувати, де є межа професійних функцій психолога та соціального педагога, та уникати перевантаження зайвими обов'язками, водночас виконувати певні дії та завдання.

Пропонуємо це зробити через розгляд законодавчих актів, на які ми спираємось у темі протидії булінгу.

Розглянемо основні акценти стосовно запропонованої тематики в Законі України «Про освіту» (2017), зокрема про що йдеться в статті 76.

«Психологічна служба та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти:

1. У системі освіти діє психологічна служба, положення про яку затверджує центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки. Психологічне забезпечення освітнього процесу в закладах освіти здійснюють практичні психологи.

2. Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує профілактику та запобігання булінгу (цькуванню), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). Соціально-педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами.

3. За своїм статусом практичні психологи та соціальні педагоги закладів освіти належать до педагогічних працівників».

Отже, відповідно до законодавства основне завдання в темі запобігання та протидії булінгу покладається на соціальних педагогів. Практичні психологи здійснюють психологічне забезпечення освітнього процесу. Ураховучи п. 3 ст. 76, звертаємось до цього самого Закону, ст. 54, п. 2.

«Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані:

повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування)» [11].

Закон України «Про освіту» також роз'яснює, хто є в закладі освіти відповідальною особою за створення безпечного освітнього середовища. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про освіту» «Керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень:

забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі:

з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє, затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;

розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування; скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування;

забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);

повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;

здійснює інші повноваження, передбачені законом та установчими документами закладу освіти».

Ураховучи вищезазначене, маємо констатувати, що керівник закладу освіти покладає певні функції на працівників психологічної служби закладу освіти або через наказ, через посадову інструкцію або через розпорядження в усній / письмовій формі тощо, але це не є прямим обов'язком саме психолога або соціального педагога. Наприклад, відповідно до практики роботи вважається, що розроблення плану заходів, спрямованих на запобігання та

протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти, є прямим обов'язком психолога, що не відповідає нормі законодавства.

Щодо питання, яку інформацію треба виставляти на сайт закладу освіти з теми булінгу, звернімось до п. 2 статті 30 Закону України «Про освіту».

«Заклади освіти, що мають ліцензію на провадження освітньої діяльності, зобов'язані забезпечувати на своїх веб-сайтах (у разі їх відсутності – на веб-сайтах своїх засновників) відкритий доступ до такої інформації та документів:

правила поведінки здобувача освіти в закладі освіти;

план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;

порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;

порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування)».

Знов-таки в документі не передбачено, хто це має виконувати.

Наступним документом, який визначає завдання закладу освіти зі створення безпечного середовища, є Указ Президента України № 195/2020 «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». Документ наголошує, що однією зі стратегічних цілей є вміння працівників закладу освіти запобігати проявам насильства та булінгу (цькування). Для реалізації такої цілі пропонується здійснити такі завдання: запобігати під час навчання проявам насильства та булінгу; упроваджувати в закладах освіти міжнародних програм із протидії проявам насильства та булінгу (цькування) та їх попередження [10]. Щодо конкретних посад, які мають опікуватись цим напрямом, інформації не надається.

Документом, який визначає конкретні завдання для працівників психологічної служби в цьому напрямі, є розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2023 № 174-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2023 рік». Розглянемо ці завдання закладу освіти відповідно до Плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2023 рік.

У стратегічній цілі «Ефективне психологічне забезпечення освітнього процесу» визначено в якості індикатора досягнення «кількість інформаційно-освітніх заходів, здійснених у закладах освіти з метою захисту прав і свобод, формування у дітей ціннісних життєвих навичок та моделей поведінки,

протидії булінгу (цькуванню), зокрема, проведення міжнародної акції “16 днів проти насильства” та Європейського дня захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» [7]. Безумовно, ця діяльність цілком відповідає посадовим обов’язкам як соціального педагога, так і практичного психолога.

У межах виконання стратегічної цілі «Підготовка працівників закладу освіти та їх здоров’я» визначено індикатором «кількість працівників закладів загальної середньої освіти, охоплених навчанням методам запобігання та протидії проявам насильства та булінгу (цькування), алгоритмів взаємодії із службою у справах дітей і правоохоронними органами з метою виявлення дітей, постраждалих від насильства, та дітей, які перебувають у конфлікті із законом, формування соціально-емоційних компетентностей, ненасильницьких моделей спілкування та взаємодії учнів, навичок безпечної поведінки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій та інших медійних засобів» [7].

Стратегічна ціль «Безпечність, доступність та інклюзивність освітнього середовища» актуалізує питання щодо «упровадження міжнародних програм (адаптованих) з протидії та запобігання будь-яким проявам насильства та булінгу (цькуванню), соціально-емоційного навчання в закладах загальної середньої освіти» та «поширення в закладах загальної середньої освіти практики функціонування служб порозуміння (шкільної медіації) та навчання ефективної взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами». Індикаторами цих завдань є кількість закладів, у яких упроваджуються такі програми та кількість закладів, у яких функціонують служби порозуміння (медіації). Саме тому створення служб порозуміння залишається однією з актуальних завдань та напрямів у діяльності працівників психологічної служби.

У переліку нормативних актів, які висвітлюють завдання закладів освіти зі створення безпечного середовища, зокрема запобігання булінгу та реагування на цькування, особливо прикладним є наказ МОН України від 28.12.2019 № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (далі – Наказ). Розглянемо його позиції більш ретельно.

Окрім важливих акцентів щодо опису проявів булінгу, його ознак тощо, мова йде про конкретні механізми реагування на випадки цькування та конкретні завдання для працівників психологічної служби в цьому напрямі.

У розділі I, п. 7 ідеться про всіх педагогічних працівників, до яких належать і практичні психологи та соціальні педагоги. «Педагогічні (науково-педагогічні) та інші працівники закладу освіти у разі, якщо вони виявляють

булінг (цькування), зобов'язані: вжити невідкладних заходів для припинення небезпечного впливу; за потреби надати домедичну допомогу та викликати бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги для надання екстреної медичної допомоги; звернутись (за потреби) до територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України; повідомити керівника закладу освіти та принаймні одного з батьків або інших законних представників малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу (цькування)» [3].

Розділ II дає нам відповіді на питання щодо алгоритму подання заяв або повідомлень про випадки булінгу (цькування), які можуть бути в усній та письмовій формі. «У закладі освіти заяви або повідомлення про випадок булінгу (цькування) або підозру щодо його вчинення приймає керівник закладу» [3].

Далі описуються функції знову ж таки керівника закладу освіти в разі отримання заяви або повідомлення. Це й повідомлення у відповідні органи (територіальний орган (підрозділ) Національної поліції України, службу в справах дітей, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, батьків або опікунів), і скликання засідання комісії з розгляду випадку булінгу (цькування). З урахуванням цих пунктів документа вищевказаними завданнями займається безпосередньо керівник закладу освіти.

Завдання працівників психологічної служби розглядаємо від III розділу, п. 2 Наказу. Практичний психолог та соціальний педагог входять до складу комісії з розгляду випадку булінгу (цькування). Треба окремо зауважити, що відповідно до цього ж пункту 2 до складу комісії також входять представники служби в справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, про що нерідко керівництво закладу освіти не знає або забуває.

Головою такої комісії є тільки керівник закладу освіти! Голова комісії визначає функціональні обов'язки кожного члена комісії. Практичний психолог та соціальний педагог як члени комісії мають певні права та обов'язки, що визначені в пунктах 5 та 6 відповідного розділу Наказу. Звертаємо увагу, що члени комісії повинні бути ознайомлені зі своїми правами та обов'язками, особливо щодо дотримання конфіденційності, про що мають бути письмово поінформовані під підпис [8].

Працівники психологічної служби повноцінно залучені до роботи комісії з розгляду випадків булінгу, як-от: «збір інформації щодо обставин випадку булінгу (цькування), зокрема пояснень сторін булінгу (цькування), батьків або інших законних представників малолітніх або неповнолітніх сторін булінгу (цькування); висновків практичного психолога та соціального педагога (за

наявності) закладу освіти; відомостей служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; експертних висновків (за наявності), якщо у результаті вчинення булінгу (цькування) була завдана шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого; інформації, збереженої на технічних засобах чи засобах електронної комунікації (Інтернет, соціальні мережі, повідомлення тощо); іншої інформації, яка має значення для об'єктивного розгляду заяви» [3]. Як свідчить практика, ці завдання керівник як голова комісії цілком законно покладає саме на психологічну службу.

Розглядаємо далі Наказ. «У разі прийняття рішення комісією про наявність обставин, що обґрунтовують інформацію, зазначену у заяві, до завдань комісії також належать:

оцінка потреб сторін булінгу (цькування) в отриманні соціальних та психолого-педагогічних послуг та забезпечення таких послуг, в тому числі із залученням фахівців служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

визначення причин булінгу (цькування) та необхідних заходів для усунення таких причин;

визначення заходів виховного впливу щодо сторін булінгу (цькування) у групі (класі), де стався випадок булінгу (цькування);

моніторинг ефективності соціальних та психолого-педагогічних послуг, заходів з усунення причин булінгу (цькування), заходів виховного впливу та корегування (за потреби) відповідних послуг та заходів;

надання рекомендацій для педагогічних (науково-педагогічних) працівників закладу освіти щодо доцільних методів здійснення освітнього процесу та інших заходів з малолітніми чи неповнолітніми сторонами булінгу (цькування), їхніми батьками або іншими законними представниками;

надання рекомендацій для батьків або інших законних представників малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу (цькування)».

Цілком зрозуміло, що саме практичний психолог та соціальний педагог здійснюють у закладі освіти соціальні та психолого-педагогічні послуги, тому їхню роботу в цьому напрямі у випадках булінгу комісія буде перевіряти. Якщо булінг (цькування) усе-таки стався, працівники психологічної служби допомагають усім учасникам / учасницям конфлікту знайти шлях до примирення, щоб вони могли надалі продовжувати навчання в одному колективі.

У розділі V наказу «Запобігання та протидія булінгу (цькуванню) в закладі освіти» окреслені конкретні дії та завдання, але знову ж таки ці завдання охоплюють усіх працівників закладу. Зазначено, що «діяльність щодо

запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти має бути постійним системним процесом» [3]. Безумовно, ми не відкидаємо тієї думки, що в більшості заходів та дій буде залучена психологічна служба закладу освіти, зокрема «підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про булінг (цькування); формування в учасників освітнього процесу нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, усвідомлення булінгу (цькування) як порушення прав людини; заохочення всіх учасників освітнього процесу до активного сприяння запобіганню булінгу (цькуванню)».

Наказом МОН України від 28.12.2019 № 1646 затверджено також «Порядок застосування заходів виховного впливу» (далі – Порядок), у якому мова йде про конкретні дії працівників закладів освіти в разі виявлення випадків булінгу з метою відновлення та нормалізації відносин між сторонами булінгу (цькування) після відповідного випадку; недопущення повторення випадку булінгу (цькування) між сторонами булінгу (цькування) та загальної превенції випадків булінгу (цькування) у закладі освіти. Необхідні заходи виховного впливу до сторін булінгу (цькування) визначає комісія з розгляду випадків булінгу (цькування) у закладі освіти [3].

У пункті 6 зазначеного Порядку визначено, що «психологічний та соціально-педагогічний супровід застосування заходів виховного впливу у групі (класі), в якій (якому) стався випадок булінгу (цькування), здійснюють у межах своїх посадових обов'язків практичний психолог та соціальний педагог (за наявності) закладу освіти, зокрема:

діагностику рівня психологічної безпеки та аналіз її динаміки;

розробку програми реабілітації для потерпілого (жертви) та її реалізацію із залученням батьків або інших законних представників малолітньої або неповнолітньої особи;

розробку корекційної програми для кривдника (булера) та її реалізацію із залученням батьків або інших законних представників малолітньої або неповнолітньої особи;

консультативну допомогу всім учасникам освітнього процесу;

розробку профілактичних заходів.

У разі відсутності практичного психолога та соціального педагога в закладі освіти супровід застосування заходів виховного впливу у групі (класі), в якій (якому) стався випадок булінгу (цькування), здійснюють працівники служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» [3].

До початку навчального року в кожному закладі розробляється план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) у закладі

освіти (далі – План). «Розроблення, затвердження та оприлюднення Плану забезпечує керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень щодо створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації, в тому числі булінгу (цькування)» [3]. У Законі України «Про освіту» як пріоритетному законодавчому акті зазначено: «Керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень «розробляє, затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти» а ось вже в наказі МОН № 1646 роль керівника постає в іншому трактуванні, а саме мова про те, що керівник закладу освіти *забезпечує* розроблення, затвердження та оприлюднення Плану, тому в закладах освіти в більшості випадків такий План розробляє або психолог, або соціальний педагог. Форма Плану затверджена наказом МОН України «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти» від 26.02.2020 № 293 [8].

Роз'яснення та коментарі щодо подібних завдань та розподілу функцій та повноважень між адміністрацією закладу освіти та іншими педпрацівниками розглянемо в листі МОН України від 29.01.2019 року № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу» [15]. У цих рекомендаціях мова йде про комплексний підхід у сфері запобігання та протидії проявам булінгу (цькування), який поділяється на управлінський і просвітницький. Управлінський напрям реалізується керівником закладу освіти. Він містить: перевірку приміщень, території закладу освіти з метою виявлення небезпечних місць; розроблення, затвердження та оприлюднення плану заходів із запобігання та протидії булінгу; розгляд та з'ясування обставин випадків булінгу; налагодження роботи психологічної служби закладу освіти, зокрема в частині підвищення кваліфікації працівників психологічної служби; проведення регулярного моніторингу безпечності та комфортності закладу освіти шляхом анкетування, опитування.

До просвітницького напрямку залучаються всі учасники освітнього процесу шляхом організації тематичних заходів, зустрічей, бесід, консультацій.

У рекомендаціях прописано, що керівник закладу освіти може призначити відповідальну особу з-поміж педагогічних працівників, щоб здійснювати контроль за виконанням плану заходів та розгляд скарг про відмову в реагуванні на випадки булінгу (цькування) за відповідними заявами. На вебсайті повинна бути оприлюднена інформація про те, хто виконує цю функцію, та процедура подання заяв. Немає чіткого роз'яснення, хто це може

бути, необов'язково ці функції буде виконувати фахівець психологічної служби, але може бути залучений цілком законно.

Наступним документом, яким може керуватися працівник психологічної служби, є лист МОН України від 13.04.2020 року № 1/9-207, де мова йде про роз'яснення щодо застосування наказу МОН України від 28.12.2019 № 1646. Читаємо там про розподіл обов'язків щодо запобігання та протидії булінгу в закладі освіти: «практичний психолог та/або соціальний педагог закладу освіти забезпечує(-ють) профілактику та запобігання булінгу (цькування), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування)» [16].

Крім того, у цьому документі маємо інформацію про те, що відповідно до статті 73 Закону України «Про освіту» освітній омбудсмен має право аналізувати дотримання законодавства стосовно учасників освітнього процесу, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

У документі також ідеться про те, що «планування заходів з реалізації визначених завдань запобігання та протидії булінгу та координація їх виконання знаходяться в межах компетенції керівника закладу освіти» [16].

Якщо стався булінг (цькування), дитина, яка його вчинила, підлягає взяттю на профілактичний облік з метою здійснення заходів індивідуальної профілактики поліцейськими підрозділами ювенальної превенції. Про це йде мова в листі МОН України «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)» (від 14.08.2020 № 1/9-436). Також цей документ зосереджує увагу на здійсненні профілактики як ефективному інструменті запобігання проявам насильства та булінгу (цькування). Безумовно, питання профілактики належать до трудових функцій практичного психолога, як зазначено у професійному стандарті «Практичний психолог закладу освіти» [9].

Під час профілактичних заходів здобувачі освіти мають бути «ознайомлені з правилами поведінки під час освітнього процесу та відповідними санкціями за їх порушення, безпечними способами повідомлення про випадки булінгу (цькування) або інші прояви насильства, учасниками або свідками яких вони стали, про свою роль в попередженні проявів насильства в закладі освіти. Батьки повинні бути ознайомлені з процедурами повідомлення та реагування на випадки, якщо їх дитина потерпає від насильства і бути впевненими, що заклад освіти буде реагувати на ці повідомлення належним чином відповідно до законодавства» [12].

Нові виклики в проблематиці булінгу, які загострилися під час воєнного стану, відображені в рекомендаціях Державної служби якості освіти «Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки». Матеріал містить конкретні поради та рекомендації щодо антибулінгових політик. Завданням для фахівців психологічної служби, зокрема для соціального педагога, постає частіше практикувати опитування серед учнів щодо відчуття психологічного комфорту (зокрема онлайн-середовища). На уроках доцільним вважається включати в навчальний матеріал для самостійного опрацювання чи спільного обговорення елементи соціально-емоційного навчання, зокрема розуміння емоцій і керування ними (зокрема агресією), емпатію, навички комунікації та вирішення конфліктів [1].

Сьогодні актуальними є питання побудови безпечного, мирного освітнього середовища, яке передбачає впровадження в систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва. Важливими кроками в цьому напрямі є формування в здобувачів освіти здатності протистояти булінгу (цькуванню), навичок ненасильницької поведінки, побудови конструктивного діалогу, розуміння поняття «мир», усвідомлення власної значущості в миробудуванні, усвідомлення конфлікту як невід'ємної частини життя, створення особистої мирної стратегії поведінки в конфлікті [14].

Сьогодні внесло корективи в освітній процес, та незмінним лишилось те, що всі ми маємо працювати заради безпеки та розвитку наших дітей і молоді.

Відповідно до вищезазначеного перед працівниками психологічної служби стоять завдання ретельно вивчати нормативно-правову базу з питань роботи щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) та неухильно дотримуватись усіх чинних настанов задля створення безпечного освітнього середовища в закладах освіти.

Література

1. Безпечне освітнє середовище : нові виміри безпеки. URL: https://sqe.gov.ua/wpcontent/uploads/2022/08/Bezpechne_osvitnie_seredovysche_2022_SQE-SURGe.pdf (дата звернення: 16.09.2023).

2. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine> (дата звернення: 16.09.2023).

3. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : наказ МОН України

від 28.12.2019 № 1646 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20>. (дата звернення: 15.09.2023).

4. Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації. URL: <https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi> (дата звернення: 16.09.2023).

5. Освітній фронт. Вплив війни на освітян : презентація дослідження. URL: https://globaloffice.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/PREZENTATSYA_VP_LIV-VIJNI-NA-OSVITYAN.pdf (дата звернення: 16.09.2023).

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 15.09.2023).

8. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2023 рік : Розпорядження КМУ від 24.02.2023 р. № 174-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D1%80> (дата звернення: 16.09.2023).

9. Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти : наказ МОН України від 26.02.2020 № 293. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvannyyu-v-zakladah-osviti> (дата звернення: 15.09.2023).

10. Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог закладу освіти : наказ Міністерства розвитку економіки торгівлі та сільського господарства України від 24.11.2020 р. № 2425. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/12/Standart_Praktychnyy_psykholoh.pdf (дата звернення: 16.09.2023).

11. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі : Указ Президента України від 25.05.2020 № 195/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020> (дата звернення: 15.09.2023).

12. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178–179). С. 10–22.

13. Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню) : лист МОН України (від 14.08.2020 № 1/9-436). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-stvorennya-bezpechnogo-osvitnogo-seredovisha-v-zakladi-osviti-ta-poperedzhennya-i-protidiyi-bulingu-ckuvannyyu> (дата звернення: 16.09.2023).

14. Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 № 301-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80> (дата звернення: 15.09.2023).

15. Протидія булінгу в закладі освіти : системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

16. Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу : лист МОН України від 29.01.2019 року № 1/11-881. URL: http://www.soippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/02/04/novost2/1_11-881%201.pdf (дата звернення: 15.09.2023).

17. Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646: лист МОН України від 13.04.2020 № 1/9-207. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/608/6c1/164/6086c116486d1562090028.pdf> (дата звернення: 16.09.2023).

РОЗДІЛ 3.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УЧНІВ: ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ТА ЇХ ПРЕВЕНЦІЯ

Основною особливістю сучасного суспільства є різке підвищення ролі інформаційних процесів, яка обумовлена створенням справжньої індустрії виробництва інформації. Все частіше можемо почути думку, що людство переходить до іншої форми свого існування, яке називають інформаційною цивілізацією, а середовище, яке створене самою людиною, називають інформаційне середовище або інфосфера [19].

Головна ознака соціуму, членами якого ми є, і яке розвивається під гаслом постачання інформації – її надлишок, швидкість, доступність, тобто інформація є ключовим продуктом і стає всеохоплюючою категорією, впливаючи на суттєві характеристики соціуму. До них можемо віднести виробництво, зберігання, передачу, пошук і використання інформації.

Для людини, яка перебуває в інформаційному суспільстві, характерне інформаційне перенасичення потоком інформації. Потік інформації настільки великий, що за останні 35 років було вироблено більше інформації, ніж за п'ять тисячоліть. Величезна кількість інформації, яку надає сучасний світ, означає, що користувач не в змозі прочитати, запам'ятати, зрозуміти, обробити і вирішити, яка інформація буде найбільш корисною і цінною. Знання, набуті раніше, швидко витісняються, нівелюються або затоплюються потоком нової інформації. Наслідки інформаційного потопу описують за допомогою таких термінів, як інформаційний смог, інформаційне перевантаження, поверховість пізнання, перевантаження мозку, парадокс доступності (легкий доступ до великої кількості даних не супроводжується полегшенням пошуку контенту), крах уваги, закриття каналів (як захист від перенасиченості сприйняття).

Можна стверджувати, що інформаційне суспільство спирається головним чином на кількість інформації, універсальний доступ до неї та швидкість її обробки. Натомість великого значення набувають якісні аспекти, а саме знання. На перший план має вийти важливість компетентностей, які дають змогу ефективно орієнтуватися в надлишку інформації, що оточує людину з усіх боків.

У сьогоднішніх реаліях школа перестає бути ексклюзивним монополістом з надання інформації та передачі знань. Молода людина, перебуваючи під впливом процесів інфосфери повинна вміти користуватися динамічним і багатим ресурсом джерел. На перший план виходить така важлива когнітивна

властивість людини як вміння інтерпретувати інформацію належним чином, співвідносити її з наявною системою цінностей.

Суттєво змінюється роль вчителя, оскільки розвиток інформаційних компетентностей учнів стає пріоритетним освітнім завданням. На нього покладаються нові функції - навчати учнів, як знаходити інформацію, обробляти її та використовувати, як перетворювати інформацію на знання, а знання на дії [35].

Інформація та її властивості. У багатьох наукових дисциплінах, особливо в педагогіці, соціології, економіці достатньо багато місця приділяється інформації. Часто про неї говорять як про благо, однак жодна наукова дисципліна досі не виробила однозначного і систематичного визначення поняття інформації, досі не існує ані узгодженого визначення самого терміну та пов'язаних з ним понять «дані», «знання», «новини», а також взаємозв'язку між ними. Зазвичай взагалі відбувається уникнення визначення поняття «інформація», його трактують як первинне поняття, що розуміється людиною інтуїтивно [36].

З іншого боку вважають, що інформація є повідомленням, яке можна передавати усно, записувати різними способами, обробляти і зберігати, тобто інформація - це, по суті все, що може бути, певний потік даних або істин сформульованих у вигляді послідовностей знаків певної мови від відправника до одержувача [30].

Незважаючи на це, інформація є своєрідним споживчим товаром, який має свої властивості і які необхідно враховувати при отриманні та використанні суб'єктами в процесі прийняття рішень

Серед властивостей виділяють її об'єктивність – інформація може існувати об'єктивно, незалежно від волі і свідомості людей; може виступати причинним фактором у системі, що стосується майбутнього (явища, які не існують в даний час, не існували в минулому, а з'являться в майбутньому); збір інформації є невичерпним; інформацію можна обробляти, відтворювати і передавати в часі та просторі, особливо за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; особливістю інформації є те, що вона потребує оновлення; інформація є різноманітна; достатньо легко піддається деформації, викривленню або фальсифікації внаслідок свідомих дій людини або випадковості; одна з базових економічних категорій; має бути виражена повідомленням (комунікацією) через різні носії.

Сучасне суспільство ставить вимогу отримання якісної інформації. Певні набори характеристик інформації дають змогу визначити її якість. До основних з них відносять рівень синтезу інформації (агрегованість), відповідність

інформації фактам (своєчасність), бажаність (здатність встановлювати стандарти в процесі контролю), цінність (спричинення змін при прийнятті рішення), ступінь впливу на хід процесу прийняття рішень, точність (ступінь включення деталей до змісту інформації), однозначність (використання однозначної мови та чітко визначених понять), зрозумілість (обсяг роботи, необхідний для того, щоб одержувач зміг перетворити інформацію у форму, яка дозволяє зробити висновки та прийняти рішення), доступність для сприйняття, повнота, порівнянність (можливість порівнювати інформацію з іншою інформацією), достовірність (відповідність змісту інформації реальному перебігу події, яку вона описує), правдивість, точність (ступінь однозначності термінології, що міститься в інформації), перспективність (ступінь передбачення перебігу запланованих подій), відсутність навмисних викривлень у змісті інформації, співпадіння оригіналів зі всім набором, джерельність (походження інформації з прямого чи опосередкованого джерела) [29].

Об'єктивне існування інформації дає змогу говорити про інформаційне середовище, яке створено людиною і яке постійно і стрімко розширюється завдяки діяльності окремих осіб, груп людей, організацій, певних соціальних інституцій, в більш широкому контексті – людською цивілізацією. Найважливішою особливістю інформаційного середовища є те, що в ньому одночасно функціонує інформація, яка адекватно відображає існуючий світ та інформація деформована, спотворена, спрямована на введення оточення в оману, досягнення власних цілей, ігнорування збитків і шкоди іншим людям, утворення ілюзорного життєвого простору.

Все це є підставою формування системи інформаційної безпеки та розробки заходів протистояння інформаційним небезпекам суспільства й особистості.

Інформаційно-психологічна безпека. Інформаційна безпека забезпечується не лише системами інформаційно-комунікативних технологій. У більш широкому, позитивному розумінні, сек'юрітологічна категорія інформаційної безпеки охоплює всі технологічні процеси – від отримання (через передачу) та обробку, і до зберігання інформації. Інформаційна безпека включає три елементи: люди, технології та процеси, що складають інформаційне середовище.

Інформаційну безпеку слід розуміти як комплекс заходів, що забезпечують безпеку всього середовища та діяльність людини, пов'язану з його формуванням, використанням і розвитком в інтересах громадян, організацій і держави. Найчастіше цей термін вживають, коли йдеться про бажаний рівень захищеності необхідних інформаційних ресурсів, технологій їх

створення та використання, а також прав суб'єктів інформаційної діяльності, забезпечує їх стабільне функціонування в будь-яких міжнародних і соціальних умовах. В особистісному ракурсі вона розглядається як фактор, що розвиває і збагачує особистість людини, становить основу її інтелектуального розвитку, а її відсутність - як тимчасову або відносно постійну втрату людиною здатності розвиватися в широкому сенсі, в якому інформація розглядається як захищене благо. Інформаційна безпека нерозривно поєднана з проведенням державної політики, яка гарантує суб'єктам, яких вона захищає, володіння, користування і вільний розвиток інформаційного суспільства.

У вітчизняній психології під інформаційно-психологічною безпекою розуміють стан захищеності громадян, окремих груп та соціальних верств, масових об'єднань людей і населення загалом від негативних інформаційно-психологічних впливів.

В особистісному аспекті – це стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності. Першочергову роль в цьому процесі відіграє держава, її здатність створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації, незалежно від наявності інформаційних загроз. Держава гарантує розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особистості, захищає її від різного роду інформаційних небезпек [16].

Забезпечення відповідного рівня інформаційно-психологічної безпеки визначається низкою факторів. Серед них виокремлюють політичні фактори, соціально-економічні, духовні фактори. До політичних можемо віднести зміну геополітичної обстановки; формування нових національних інтересів; становлення державності на основі інформаційної відкритості; руйнування усталеної системи командно-адміністративного державного управління; інформаційну експансію інших країн, які здійснюють глобальний інформаційний вплив; посилення міжнародної співпраці на основі максимальної відкритості сторін; достатній або низький рівень політичної, правової та інформаційної культури в суспільстві.

До соціально-економічних факторів відносять: повний перехід до ринкової економіки; продовження інфляційних процесів та падіння життєвого рівня населення; майнова поляризація; поширення злочинності, криміналізація суспільних відносин; погіршення показників здоров'я нації [17].

Духовні фактори, які мають значення: криза державної ідеології; деформація системи норм, установок та цінностей, що проявляється у

неадекватності оцінки інформаційно-психологічного впливу; поява нових форм та засобів впливу на індивідуальну, групову й масову свідомість; поява і зростання нових форм міфологічної свідомості; недооцінка власних національних і культурно-історичних традицій; послаблення важливих соціокультурних інститутів держави, науки, освіти, виховання та культури; недосконалість системи етичних норм в сфері інформаційної діяльності [27].

Загрози інформаційного середовища. Інформаційне середовище генерує різноманітні загрози як людині, так і самій інформації, яка піддається спотворенню з боку тієї ж людини. У цьому контексті дослідники інформаційної безпеки середовища вживають термін інформаційні хвороби. Вони є різновидом людської неспроможності до дії (відхилення від норм життя в суспільстві інформації), що є наслідком стресу, породженого сучасним інформаційним середовищем та глобалізаційними процесами. Інформаційні хвороби належать до специфічних хвороб інформаційно-медійної цивілізації, які вражають не лише окремих людей, а й цілі спільноти, переважно у високорозвинених країнах. Причиною більшості цих хвороб є інформаційний стрес, що виникає внаслідок нездатності впоратися з інформаційним перевантаженням та інформаційними потоками, що найчастіше відбувається у сфері управління. Інформаційний стрес призводить до поверховості, легких і коротких шляхів в мисленні, перешкоджає глибшому аналізу та рефлексії. Функціонуючи в умовах перманентного хаосу та інформаційного шуму, коли людина піддається атакам викривленої інформації, так звані інфотоксини викликають інформаційну втому та інфопараліч, наслідком яких може бути інформаційна депресія, що призводить до нездатності працювати в інформаційному середовищі, до повної відсутності стійкості та імунітету до загроз, що існують в інфосфері. Інформаційні хвороби небезпечні, оскільки вченим не вдається їх повністю описати, і саме тому вони незрозумілі та неоднозначні. Тим не менш існують спроби класифікації хвороб, які вражають відправників або одержувачів інформації [26].

Відправники найчастіше страждають від інформаційної необачності (відсутність почуття відповідальності за повідомлення і турботи про його правдивість), інформаційне лицемірство (свідоме викривлення змісту повідомлення), інформаційна омана (генерування інформації на основі власних домислів, непідтверджених фактами), інформаційна брехня (зараження інформацією з метою маніпулювання поведінкою реципієнтів).

Натомість реципієнти інформації найчастіше страждають від інформаційної булімії та анорексії (потреба отримувати інформацію в надлишку або повна відсутність потреби в ній), інфоголізм (надмірна потреба в

інформації), інформаційний стрес, інформаційний СНІД (відсутність стійкості до інформаційного надлишку), а також інформаційна самотність, фрустрація, інформаційна тупість (некритичне сприйняття інформації) тощо.

Тривала і масова інформаційна поведінка людини, що має ознаки патології, переростає в інформаційні епідемії, характерні для цифрової цивілізації. До них належать: споживацтво/інформаціоналізм (підміна аналізу інформації її споживанням, отримання інформації не для збільшення знань, а для відчуття приналежності до групи, невинуватна і надмірна потреба володіти інформацією), інформаційна фетишизація (приписування ролі інформації як цінності, створення міфу про неї), інформатизація (віра в те, що чим більше інформації збираєш, тим розумнішим стаєш), голод до спостереження (прагнення зробити інформацію про себе, щоб отримати схвалення цифрової аудиторії як протитрути від ізоляції), цифрова деменція (зниження здатності до обробки та осмислення інформації у людей, які зловживають цифровими медіа, що проявляється у поверхневих знаннях, збіднених інформаційних структурах), багатозадачність розуму (що призводить до поверховості та менш ефективного опрацювання даних, втрати здатності бачити проблему в її цілісності та в міждисциплінарній рефлексії).

Сучасні фахівці в галузі інформаційної безпеки особистості пропонують найбільш поширену класифікацію основних інформаційних загроз суспільству й особистості, яка відбиває реальний стан пострадянського простору, а саме: 1. обмеження, свободи слова та доступу громадян до інформації; 2. руйнування системи цінностей, духовного та фізичного здоров'я особистості, суспільства; 3. маніпулювання громадською думкою з боку влади, фінансово-політичних кіл; 4. обмеження можливостей органів влади прийняти адекватні рішення; 5. порушення штатного режиму функціонування (руйнування) критично важливих інформаційних мереж, систем управління; 6. несанкціонований виток таємної, конфіденційної та іншої інформації; 7. спотворення (знищення) інформаційних ресурсів, програмного забезпечення; 8. низький рівень інтегрованості у світовий інформаційний простір.

Біосоціальна природа психіки людини, перцептивні особливості, індивідуально-особистісні характеристики індивіда, особливості його формування і функціонування, здатність до сприйняття інформації, можливості аналізу й оцінки інформації обумовлюють внутрішні джерела загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості [10].

Аналізуючи повсякденне життя, можна стверджувати, що людство практично завжди стикається з інформаційними маніпуляціями. Історія використання терміну «маніпуляція» сягає XVIII століття, коли він з'явився у

«Словнику французької мови». Вже тоді, ймовірно, це слово означало людину, яка має здатність маніпулювати кимось іншим.

Маніпуляцію трактують як будь-який прихований, навмисний, цілеспрямований вплив на реципієнтів шляхом здійснення впливу на них з метою зміни їхніх установок у ситуації, коли самі реципієнти не усвідомлюють цього впливу [31].

Маніпуляція дуже тісно пов'язана з інформацією, яка передається від відправника. Вона може набувати різних форм, починаючи з незначного, але свідомого замовчування певних фактів (зазвичай незручних для когось), і закінчуючи підступною брехнею та обманом.

Одним із прикладів інформаційної маніпуляції є реклама, мета якої – викликати у населення потребу в рекламованому товарі чи послугі. Творці реклами досягають своєї мети, викликаючи певні емоції та показуючи продукт таким чином, що реципієнт вважає, ніби не може без нього жити. Найкращими прикладами маніпуляції в рекламі є ролики фармацевтичних компаній. Для того, щоб зробити ефективність продукту правдоподібною, їхні автори показують, наприклад, лікаря або фармацевта, який розхвалює ефективність ліків. Ролі цих людей виконують актори, які лише грають свою роль, вони не є справжніми фахівцями [26].

Маніпуляція в рекламі також може полягати в передачі повідомлень, які одержувач жодним чином не може перевірити, як наприклад, у рекламі пенсійних та інвестиційних фондів. У цьому випадку змальовується світле майбутнє, яке чекає на тих, хто інвестує у фонди. Звісно, ніхто не може гарантувати, що, вклавши кошти, можна досягти повної реальної перспективи (інформація, написана в рекламі, не відповідає дійсності).

Засоби масової інформації також часто вдаються до інформаційних маніпуляцій, головним чином, через прагнення до максимізації прибутків або вступаючи в різні фінансові залежності. Для досягнення своїх цілей вони часто нав'язують глядачам власну точку зору. Підставою для таких дій є насамперед природна людська схильність уникати труднощів: підхід, який дає можливість створити відчуття «захищеності та легітимності», нормальності поглядів, вражень і почуттів людини. Такі дії стають легко контрольованою формою примусу, переконують так звану громадську думку. Однак, незалежно від того, як здійснюється маніпуляція, які її форми та зміст, вона має багато негативних наслідків для своєї аудиторії [32].

Серед найсерйозніших маніпулятивних дій називають позбавлення реципієнтів конкретних знань; нерозуміння реципієнтом фактів, явищ і систем; відчуття хаосу майже у всіх сферах суспільного життя; дезінформація адресатів

маніпуляції; відволікання уваги від питань, які є ключовими для життя особистості та нації; емоційний вплив на особистість [29].

Як зазначають психологи і соціологи, в епоху постмодерну відбуваються помітні зміни в змісті багатьох понять. Найбільш ілюстративно маніпуляція прослідковується в змісті поняття «дружба»: відбуваються зміни в глибині дружнього зв'язку та його формі, зв'язок стає слабшим, контакти віч-на-віч не є обов'язковими, тобто безпосередній обмін думками не є необхідним. Сьогодні поширюється і розвивається віртуальна дружба, найважливіше значення мають друзі та групи людей на Facebook. Інше розуміння дружби, ілюзія відкриття світу, легкість встановлення міжособистісних контактів з людьми по всій земній кулі викликало появу нових термінів, які пов'язані з новими суспільними відносинами і які закріплюються в українській мові.

Фейсбук-друзями є група людей, зібраних навколо «лайка», яким притаманні, на думку суб'єкта, типові характеристики дружби: щирість, вірність і безкорисливість. Друзі, які нас нібито нас розуміють, дають поради, не очікуючи вигоди, викликають в нас перебільшену важливість. Так відбувається, оскільки дружба є універсальною людською потребою, необхідною для нормального, повноцінного розвитку особистості, важливою соціально-психологічною категорією. Тому незважаючи на безліч маніпуляцій на всіх рівнях в соціальних мережах, в наш час важливість віртуальної дружби зростає. Причиною цього, як вважають фахівці, є крихкість та непевність інших фрагментів нашого життя.

Уявний друг, як здається користувачу, має схожий спосіб бачення світу, схожий характер, тому розуміє нас з півслова, виконує роль психотерапевта, оскільки допомагає у важкі моменти, коли ми втомилися, хвилюємося чи маємо проблеми на роботі. Ми ділимося своєю радістю в розмовах з другом на відстані. Відповідь іншій людині виконується у формі діалогу, підтверджується дієсловами, які обумовлюють згоду, наприклад, я можу відкрито говорити, а віртуальний друг нам підказує, нас розуміє, втішає, приймає «на одній хвилині».

Мовна картина нашого світу загалом складається як зі значень слів, їхніх граматичних і словотвірних властивостей, так і зі смислових конотацій, тобто якостей (суджень, емоцій), що асоціюються зі словом і пов'язані з фразеологізмами або метафорами, які використовуються. У віртуальному спілкуванні мають значення слова, у яких одні риси нами підкреслюються, інші применшуються, а сам аналіз контекстів «другом» показує, який зміст ми вкладаємо в світ навколо нас [32; 34].

Окреме місце в маніпулятивній практиці займають медійні образи, створені інтернет-порталами, які запевнюють, що справжню дружбу можна

легко і швидко знайти в Інтернеті. Про це свідчить, наприклад, реклама міжнародного порталу «Віртуальна дружба»: «...Нові користувачі, щиро вітаємо вас! Ласкаво просимо на Портал віртуальної дружби! Це перша в своєму роді соціальна мережа, де незалежно від статі, національності, віку, мови, якою розмовляєш, ти знайдеш свого друга в Інтернеті. За допомогою пошукової системи ти знайдеш список контактів людей, з якими можеш поспілкуватися. Після вибору ти можеш листуватися з ними та користуватися іншими доступними функціями. Під час пошуку у тебе є можливість вибрати мову, якою розмовляє людина, про яку йдеться, і яку можна використовувати, щоб покращити свої мовні навички. Якщо вперше на нашому сайті і хочеш почати користуватися доступними можливостями, зареєструйся (реєстрація займає близько 10 секунд і не вимагає переходу за посиланням в електронному листі, що на інших сайтах уповільнює реєстрацію) і знайдеш свого Віртуального друга. Повідом друга!»

Вказаний текст насичений маніпулятивними мовними засобами переконання. Оцінка порталу: перший портал, єдиний, без мовних і вікових бар'єрів; оцінка стосунків та переваг, які вони приносять: поспілкуєшся, знайдеш друга, покращиш свою мову; прямі фрази, що спонукають до швидкої дії: зареєструйся, натисни і знайдеш когось для розмови, знайдеш друга в Інтернеті, додай себе до бази даних. Важливо не тільки легкість, з якою можна вступити в контакт, а й те, що за допомогою мови підкреслюється визначеність дії: ти знайдеш, твій друг є на Facebook, а друг - це той, з ким ми можемо поговорити.

Важливим є початок – інтернет-користувачі підкреслюють, що дружба розвивається швидко, а легкість контакту означає, що ми встигаємо поспілкуватися з близькою нам людиною без особливих зусиль, не виходячи з дому. Саме стосунки віртуальної дружби, найважливішою ознакою якої є згода, схожість інтересів, духовна схожість, інтелектуальна близькість, позначаються експліцитно дієсловами «подружитися»; фразами «я шукаю друга» або характеризується технічною лексикою, що походить з Інтернету, наприклад «бути на одній хвилі, прив'язатися один до одного, прив'язатися до когось онлайн».

Людина не замислюється над змістом поняття, оскільки Facebook подає вже готове рішення: Дружба - це більше, ніж любов (слоган Facebook) [33].

Розповсюдженим способом маніпуляції свідомістю особистості залишається створення фейків, тобто подання фактів у спотвореному вигляді або подання свідомо неправдивої інформації. Дослідження рівня інформаційної гігієни українців у Facebook, яке у серпні 2020 року провела ініціатива «Як не

статі овочем», вказують, що 54% українських користувачів Facebook публікують фейки та маніпуляції [8]. Контекст інформації або її частини спотворюється з метою підштовхнути аудиторію до дій чи думок, які потрібні маніпулятору [13; 24].

Український сегмент Інтернету пересичений викривленою, неправдивою, неперевіреною інформацією, яка спотворює об'єктивну реальність, події, висловлювання та заяви офіційних осіб. Це є наслідком різних медіаформ фейкової інформації. Спотворюється текст, фото, відео-/аудіо-повідомлення, звичайна та «вірусна» реклама в ЗМІ та соцмережах, вкидання в месенджерах Viber, WhatsApp та ін., використовуються бот-мережі, що імітують гаряче обговорення живих співрозмовників на форумах та в соціальних мережах. Масово діють ботоферми для широкого просування фейкових новин, практикується пранкінг, дезінформування, просування особистостей, теорій, ідей, проєктів, партій з метою створення у свідомості громадян певного бажаного їхнього образу (позитивного чи негативного).

На основі штучного інтелекту створюються генератори новин та синтезовані медіа-контенти фейкових новин. Вже розроблено метод створення «дів-фейків» або «глибоких фейків» (Deep Fake) на основі аудіозапису: штучний інтелект бере аудіозапис однієї людини, з'єднує з фотозображенням або відео іншої людини (або тієї ж людини) і генерує реалістичний відеозапис того, як людина вимовляє слова з джерелом звуку – людина у відео стає маріонеткою для оригінального голосу [28].

Серед методів маніпулювання людиною, які найчастіше практикують, ЗМІ можна виокремити як найбільш поширені. До них відносять з певними інтерпретаціями такі: «Створення ворогів і загроз» - відволікання можновладцями уваги від важливих проблем іншими, не менш важливими проблемами, але які не мають нічого спільного з тими, що обговорюються в даний момент. Наприклад, це може бути обговорення таких тем, як аборт, метод *in vitro*, озONOва діра, загроза астероїдів тощо.

Метод «Гра на емоціях» - створюються певні суспільні переконання, наприклад, що діти з обмеженим доступом до комп'ютера приречені на життєву невдачу. Але, насправді, немає жодних серйозних наукових підстав стверджувати, що діти, які частіше користуються комп'ютером, краще розвиваються фізично, розумово, емоційно або є більш творчими.

Метод «Постановка» - глядачем маніпулюють, ставлячи перед ним певну проблему, яку вирішують навчені актори. При цьому у глядача складається враження, що персонажі, які грають, є справжніми. Суперечливі та чутливі теми просто інсценізуються з метою впливу на глядача.

Метод «Множення» передбачає повторення одних і тих самих повідомлень. Багаторазове повторення однієї і тієї ж інформації призводить до спонтанного, мимовільного запам'ятовування зазначеного змісту або образів.

Метод «Дезінформація» полягає у приписуванні особам або ситуаціям неправдивого контексту. Наприклад, аморальна поведінка учнів у певній школі, яка згодом виявилася містифікацією.

Метод «Опитування громадської думки» - це опитування випадкових людей про те, що вони думають на певну тему, а потім відбір відповідей, які задовольняють тих, хто проводить опитування.

Метод «Створення сенсації» - особливо часто використовуваний прийом з метою привернути увагу якомога більшої кількості людей. Наприклад, фрагмент Марса, сфотографований з великої відстані, оформлюють у вигляді людської фігури, а бульварні ЗМІ оголошують, що це доказ існування життя на Марсі.

Метод «Мовчання або замовчування інформації» - свідоме замовчування суттєво змінює зміст поданої інформації і призводить до хибних висновків.

Використовують також своєчасність інформації, запізнення або миттєвість інформації. Велике значення має послідовність подачі інформації в ЗМІ: інформація, що транслюється першою, привертає найбільшу увагу [34].

Прийоми негативного інформаційно-психологічного впливу діють на медіа аудиторію на рівні глибоких психологічних механізмів, причому наслідки цього впливу неможливо зняти звичайними логічними аргументами. Наприклад метод «великої брехні», суть якого полягає в тому, щоб з максимальним ступенем впевненості запропонувати аудиторії настільки глобальну і жахливу брехню, що практично неможливо повірити в таке. Правильно придумана неправдива інформація викликає у слухача чи глядача глибоку емоційну травму, яка потім надовго визначає його погляди всупереч будь-яким доводам логіки. Це можуть бути описи жорстоких знущань над дітьми або повідомлення про розп'яту дитину. За рахунок глибокої емоційної травми, яку повідомлення викликає, подальше переконання щодо неможливості цього факту з використанням звичайних логічних доводів не впливає на реципієнта.

У свідомість аудиторії може впроваджуватись пряма асоціація між об'єктом несправедливої атаки та її брудним, скандальним обвинуваченням особи. Це так званий метод «гнилого оселедця», суть якого полягає не в тому, щоб звинувачення довести, а щоб викликати широке, публічне його обговорення. Учасники дискусії постійно вимовляють ім'я особи в зв'язку з вигаданим обвинуваченням, і врешті це питання стає головним при згадці його імені.

Можуть створюватися підставні ЗМІ, які 60% своєї інформації дають в інтересах супротивника з метою заробити його довіру. Решту 40% використовують для надзвичайно ефективної (завдяки сформованій довірі) дезінформації. Це метод «40 на 60» розроблений, до речі, Й. Геббельсом.

Ефективним є метод «абсолютної очевидності», який полягає в тому, що інформація, в якій треба переконати аудиторію, подається як щось очевидне, само собою зрозуміле і тому «абсолютно та безумовно» підтримується переважаючою більшістю населення. Людська психіка автоматично реагує на думку переважаючою більшістю, прагнучи приєднатися до неї, а число прихильників такої «позиції більшості» починає поступово зростати за рахунок людей, які найбільш схильні до ефекту приєднання. Класичним способом підтримки методу «абсолютної очевидності» є оприлюднення результатів різного роду соціологічних опитувань, які демонструють повну суспільну єдність з того чи іншого питання.

Існують і нові способи впливу на масову аудиторію, наприклад, жанрово-стилістичні перетворення – поєднання новинного і розважального жанрів. Таке новоутворення набуло назви інфотейнмент (від англ. infotainment, тобто information + entertainment = інформація + розваги), особливістю якого є те, що через поєднання різних жанрів подібні передачі набувають більшої привабливості для пересічного глядача або слухача. Це значно розширює аудиторію, а також сприяє зняттю критичності в оцінці інформаційного ряду споживачем інформації, внаслідок чого маніпулятивний вплив на аудиторію значно ефективніший. Відбувається управління семіотикою і семантикою смислів і образів, активне застосування методів психолінгвістики, що формує певні асоціації та афективні сліди [15].

Особливість інформаційно-психологічних впливів на індивідуальну свідомість полягає у тому, що сама людина може не помічати і не усвідомлювати їх як загрози. Часто інформація, яку сприймає людина, на підсвідомому рівні призводить до формування у неї відчуття тривожності, а іноді і конкретних страхів, зокрема: катастроф (техногенних і природніх), загроз терористичних актів і потенційної небезпеки стати заручником, неконтрольованого поширення зброї і наркотиків, насильства тощо.

Описаний також феномен «катастрофізації» полягає у формуванні станів неспокою, депресії або апатії, пробудження страху перед реальною або уявною загрозою, а також перед невідомістю.

Вкрай легко феномену «катастрофізації» піддається вразлива і сприйнятлива дитяча психіка, яка чутливо реагує на побачені чи почуті жахіття,

особливо коли батьки схильні обговорювати або дивитись при дітях теми катастроф.

Батьки обов'язково повинні звернути увагу на те, що 70% ефіру та медіапростору займає інформація агресивного формату, негативного емоційного забарвлення, насилля, сльози та переживання. ЗМІ дають дітям нездорові ідеї, змінюють установки, розповідають, що собою являє навколишній світ, що відбулось чи відбувається на часі. Ці побудови в дитячій і підлітковій свідомості перетворюються в каркас, на основі якого створюється інтерпретація досвіду в цілому, формується власне бачення ситуації, як правило соціально негативної або агресивної, що, в свою чергу, розвиває їх світогляд [22]. Особлива небезпека з боку медіа ще в тому, що їхній виховний вплив на дітей і підлітків набагато сильніший, ніж в інших соціальних інститутах, до яких відноситься сім'я, школа, держава, церква, громадські організації та ін. Сучасні мас-медіа переважно нав'язують антиподи ідеалів добра: злість, нечесність, хитрість, несправедливість, помсту, нещирість, заздрість, жорстокість, що деформує моральні цінності підрастаючого покоління.

Зокрема відбувається ідеалізація соціальної інфантильності, оскільки герої популярних молодіжних серіалів створюють ілюзію, що для здобуття раннього багатства і слави достатньо зовнішньої привабливості й надзвичайної пробивної сили, і лише деяких здібностей.

Орієнтація на матеріальні цінності здійснюється відвертою спробою підмінити поняття щастя поняттям матеріального успіху.

Популяризується гедонізм через показ нереального, проте на вигляд доступного, світу розваг і втіх: позашлюбні стосунки, вживання алкоголю, наркотиків, подорожі в екзотичні країни в супроводі сексуального ескорту тощо [12].

Слід враховувати, що інформація, сприйнята органами чуття, викликає в дитини певні психічні реакції, емоції, які впливають на фізіологічні процеси, зокрема вміст гормонів, зміни хімічної формули крові тощо. Найбільш небезпечною для дитини є інформація, яка змінює генетику організму, стан здоров'я, психічний стан, спонукає до агресії [5].

Часто дитині необхідна допомога, щоб вимкнути комп'ютер або телевізор, оскільки електронні повідомлення, які генерують телевізійні або комп'ютерні зображення пригнічують функції мозку, відповідальні за прийняття рішень. Наше око і свідомий мозок не можуть реєструвати візуальні стимули частота яких становить більше 20 імпульсів на секунду. Відчуття нездатності встигати за швидкістю електронного випромінювання є фізичним фактором, відповідальним за ефект «приклеювання очей до екрану».

Ще однією причиною, чому мозок працює повільно при взаємодії з екраном монітору, є швидка пульсація світла, яке відбувається 50-60 разів на секунду. Така швидка пульсація призводить до «звикання», або габітуації - мозок пристосовується до частоти світлових імпульсів. Зміст програми відходить на задній план і мозок підпорядковується тільки сигналам. Якщо глядачі продовжують дивитися, вони перестають реагувати рефлексивно на те, що вони бачать. Електронні медіа вмикають логічну ліву півкулю мозку, вмикаючи некритичну праву півкулю мозку. Кора правої півкулі головного мозку обробляє зображення, що надходять, але не аналізує їх свідомо. Саме тому сучасні інформаційно-комунікативні технології не здатні розвивати творчу уяву дитини.

Тривале споживання соціально шкідливої інформації, її надто великий обсяг з використанням сучасних електронних технологій або, навпаки, довготривалий дефіцит високозначимої інформації, обмеження доступу до неї викликають порушення вищої нервової діяльності і функцій сну у дитини, повністю подібне до ознак стресу. Основними симптомами такого інформаційного стресу є підвищений або знижений тиск, головний біль, втрата зосередженості, втрата сил, страх перед майбутнім, невпевненість у собі, роздратування. Інформаційний стрес найчастіше визначають як явище напруженого стану організму людини, яке виникає, коли працівник не встигає приймати рішення, не справляється з поставленими завданнями й обов'язками в обставинах жорсткого обмеження часу або в умовах опрацювання надзвичайно великих обсягів інформації [18].

Часто провокують стресові стани у дітей також й особливості сучасних технологій: втрата інформації; збої в роботі комп'ютера; інформаційне перевантаження; повільна робота інформаційної системи; спам; програми з недоброзичливим або прихованим інтерфейсом.

Дослідники відзначають виникнення нових видів фобій, пов'язаних із новими технологіями, в основі яких лежить інформаційний стрес – патологічний страх змушує відчувати тривогу, занепокоєння, у людини може порушуватися сон, вона стає емоційно нестійкою. Серед фобій, викликаних інформаційним стресом, найчастіше виділяють такі: технофобія (страх загалом чи тривожність через ефекти технологій), номофобія (страх залишитись без мобільного телефону), кіберфобія (боязнь комп'ютерів), телефонофобія (боязнь телефонів), селфіфобія (боязнь робити селфі) [32].

Результатом інформаційного стресу може бути стан когнітивного дисонансу, резонансу, або дисбалансу, інформаційна та когнітивна травма, когнітивна дезорієнтація з розчаруванням у всьому, стани апатії та депресії.

Електронні засоби масової інформації все частіше використовуються в школах, і навіть діти початкової ланки починають навчання з комп'ютерних програм, які обіцяють розвинути інтелект. Програми сконструйовані так, щоб привернути увагу наймолодших до екрану і в певному сенсі замінити вчителів. Захоплені діти змушують дорослих і своїх батьків купувати все більше і більше таких програм. Дорослі, в тому числі й батьки, не усвідомлюють, що саме тут починаються основні навчальні проблеми, викликані раннім залученням дітей до віртуального простору, причому такі зміни в розвитку дитини можуть бути помічені далеко не відразу. У дітей знижується об'єм слухової пам'яті і педагогові в класі слід обов'язково інформацію записувати на дошці, так як зміст почутого відтворюється з великими помилками змістовного характеру.

Діти нездатні будувати продуктивні дружні або ділові взаємини. Багаточасова робота за комп'ютером призводить до розвитку децентрації, так як спілкування з комп'ютером доволі часто є просто спілкуванням з самим собою, що нагадує монолог. Дитячі психологи навіть ввели терміни «сформований синдром розсіяної уваги», «цифрова дитина», коли дитина погано помічає деталі, елементи розповіді або математичної задачі.

Надмірна робота за комп'ютером формує в дитини кліпове (NET) мислення. Учні не здатні зв'язно викласти текст, він розпадається у них на частини, які можуть навіть смислово погано пов'язуватись між собою. Такі проблеми характерні для дітей, які звикли використовувати гіпертекст, у якому думки не утворюють послідовні структури, а зв'язані між собою асоціативно.

Погіршується аналітико-синтетичне мислення, а саме процес аналізу явищ, осмислення інформації, навіть розрізнення протилежних тверджень.

Діти звикають до коротких повідомлень, які не потребують зосередженості, концентрації уваги, відслідковування сюжетних ліній і втрачають здатність сприймати об'ємні тексти. Цифрові діти одночасно і перенасичені інформацією і постійно потребують нової інформації, яку не збираються ні аналізувати, ні запам'ятовувати.

Поведінка цифрових дітей характеризується нав'язливою багатозадачністю, яку неможливо подолати без допомоги психолога та спеціальних тренінгів зосередженості. Вона проявляється у неможливості зосередитись на якійсь одній роботі. Існує потреба хоча б у якомусь фоновому супроводі основної роботи: слухати музику, підхоплюватись і виконувати дії не пов'язані із навчанням (перекладати книги, витирати пил, телефонувати приятелів тощо).

При вирішенні задачі цифрова дитина займається перебором варіантів, а не її розв'язком і, загалом, потребує наочної схематизації навчальних дій [11; 23].

Інформаційно-психологічна культура. Для превенції «інформаційної хвороби», створення позитивних проінформаційних настроїв в суспільстві важливим є формування інформаційної культури, що підвищує рівень інформаційної обізнаності, зменшує ризики інформаційного середовища, захищає інфосферу.

Існує достатня кількість визначень інформаційної культури. Спільним у цих визначеннях є те, що вони підкреслюють важливість норм, цінностей та діяльності людини, які впливають на спосіб сприйняття інформації, тобто інформаційна культура – це сфера діяльності людини, що формується її інформаційною свідомістю, інформаційною обізнаністю, ціннісними орієнтаціями, потребою в інформаційній грамотності та ставленням до неї, ціннісними орієнтаціями, що зумовлюють поведінку, характерну для інформаційно зрілих користувачів. Ця поведінка формується під впливом мотиваційних стимулів та інформаційних компетенцій, позитивно оцінюється в процесі створення знань, підпорядковуючись при цьому соціальним зразкам, що ґрунтуються на етиці використання інформації. І це стосується або інформаційної діяльності, або участі в інформаційному процесі [27]. Слід пам'ятати, що інформаційна культура не є ІТ-культурою,

Отже, інформаційно-психологічна культура (далі ІПК) – особливий вид культури, що відбиває не тільки загальний соціальний досвід людства, а й індивідуальний досвід людини; забезпечує оптимальну та адекватну реакцію на інформацію, уміння діяти в умовах недостатньої чи надлишкової інформації, оцінювати її якість, відбирати достовірну інформацію; захищає психіку та свідомість від небезпечних інформаційних впливів. Інформаційно-психологічна культура – важливий складник психологічної культури, яка є інтегративною якістю особистості і формується в умовах упорядкованих і невпорядкованих джерел отримання професійної і загальної інформації.

Компонентом ІПК є психологічна культура орієнтування в сучасному інформаційному просторі: уміння розпізнавати маніпуляції в ЗМІ, психологічна готовність до опрацювання отриманої інформації, здатність до інформаційно психологічного захисту, критичне мислення, емоційний інтелект. Становлення ІПК особистості зумовлене не лише зовнішніми чинниками, але й внутрішніми – рівнем розвитку індивідуальності, особистісними властивостями і рисами, що визначають готовність до подолання бар'єрів у інформатизації своєї діяльності. Для ІПК є необхідним розвиток оптимальної реакції на інформацію та

адекватної поведінки особистості, формування вміння діяти в умовах недостатньої чи надлишкової інформації, оцінювати її якість, відбирати достовірну інформацію та ін. Важливим складником інформаційно-психологічної культури є інформаційна безпека особистості, яка характеризується захищеністю її психіки та свідомості від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, образ, спонукування до самогубства тощо. Розвиток ПК є тривалим процесом трансформації інформаційної поведінки в професійну сферу, інтеграції інформаційної та педагогічної, освітньої діяльності. ПК значною мірою індивідуальна, оскільки є характеристикою не стільки розвитку певного суспільства, скільки самої людини. Виходячи з того, що формування культури означає передачу й оволодіння людиною досвідом, накопиченим людством, організація процесу формування ПК має стати системою отримання спеціальних знань і вмінь, спрямованих на актуалізацію позитивних психічних станів, розвиток психічних властивостей і якостей, що мають принципове значення для розвитку інформаційно-психологічної культури як цілісного утвору. Особистість, що освоїла інформаційно-комунікаційні технології і володіє достатнім рівнем ПК, набуває якісно нового рівня професійної майстерності та конкурентоздатності на ринку праці, а також робить вклад у збереження свого психічного та фізичного здоров'я і забезпечує свою інформаційно-психологічну безпеку. Інформаційно-психологічна безпека особистості – це захищеність психіки від шкідливих інформаційних впливів, що здатні проти волі і бажання людини змінювати її психологічні характеристики та поведінку [3].

Забезпечення інформаційної безпеки. Для забезпечення інформаційно-психологічної безпеки використовують як мінімум два підходи. Перший орієнтований на здійснення державою і системою освіти певних захисних заходів, спрямованих, в першу чергу, на підлітків. Серед них можемо виділити регулювання інформаційних потоків та інформаційних зв'язків або їх обмеження, що пов'язане з відмовою від використання певної інформації. Велике значення має також розширення просвітницької кампанії, спрямованої на запобігання та нейтралізацію впливів певних інформаційних чинників, які можуть мати негативні наслідки.

Діяльність системи освіти повинна бути спрямована на поширення духовних і культурних цінностей, підтримку традицій, морально-етичних норм, що можливе через зміни в підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів.

Слід також формувати механізми колективного захисту від негативних інформаційно-психологічних впливів, підґрунтям якого є ідентифікація

підлітків з певними соціальними спільнотами, актуалізація відчуття приналежності підлітків до конкретної організації [7].

Одним зі шляхів забезпечення інформаційно-психологічної безпеки підлітків є організація безпечного особистісного інформаційного простору як у школі, так і в сім'ї на законодавчій і правовій, на основі єдиної державної політики у сфері захисту дітей від інформаційних матеріалів, що завдають шкоди їх здоров'ю та психіці. Для цього необхідно використання апаратного і програмного забезпечення для перешкоджання нанесення матеріальної та моральної шкоди підлітку (наприклад програми батьківського контролю, мережних фільтрів, технічних засобів захисту даних тощо).

За допомогою виховних впливів формувати у підростаючого покоління культуру безпеки, відповідальність за здійснені дії в інформаційному просторі.

Педагоги і батьки повинні регламентувати інформаційну діяльність підлітків, контролювати використання мережевих сервісів і спільнот, дотримання підлітками під час здійснення інформаційної діяльності норм і правил поведінки в суспільстві, а також мережевої культури [4].

Другий підхід, або особистісний, орієнтований на розуміння власних механізмів відбору інформації та критичного оцінювання повсякденного стилю використання інфосфери. Один із шляхів досягнення вбачається в поширенні медіаграмотності суспільства. Медіаграмотність має чотири важливі особистісних складових – критичне мислення, медіа-орієнтування, медіа-споживання та медіа-дизайн [34]. Різноманітні медіа-маніпуляції свідомістю чи думкою досягаються за рахунок впливів на наше сприйняття через зір (медіа-дизайн); через можливість орієнтуватися в інформаційних потоках, яких у пересічного споживача забагато, а часу на орієнтування замало; через великі обсяги контенту, а також через неможливість критично сприймати інформацію через довіру до ЗМІ [20].

Одна з проблем сучасної освіти, яка безпосередньо стосується медіа грамотності, полягає в тому, що традиційні форми едукації, що використовуються в школі у вигляді презентацій, лекцій та серії тренінгів, не будуть успішними через поширення нових інформаційних моделей поведінки особистості, які іноді надто далекі від повсякденної різноманітної практики. В результаті соціальної взаємодії та повторюваних дій закріплюються нові моделі поведінки, тобто вони є найбільш ефективними, адаптованими до існуючих умов, способів отримання або використання інформації.

Користувачі інформації, заклопотані досягненням мети, не замислюються над власними інформаційними стратегіями. Майже всі користувачі для опису процесу пошуку інформації використовують терміни на кшталт «коли я ввів

слово, з'явилося багато (веб-) сторінок», тобто не замислюються над тим, як і чому з'явився саме такий набір результатів. Пошук, знаходження, перевірка інформації - це терміни, які використовуються як взаємозамінні, а це означає, що специфіка індивідуальних інформаційних стратегій сприймається без аналізу, а користування інфосферою уподібнюється до користування, наприклад, банкоматом чи кавоваркою.

Запровадження інформаційної освіти буде більш успішним, якщо проводитиметься серед молодих людей методами, які саме їм подобаються і які вони сприймають, а не у вигляді спеціальних «шкільних предметів». Йдеться про неформальну освіту, що означає «навчання може відбуватися будь-де і будь-коли», і може бути формально неструктурованим. Це може бути, наприклад, короткометражний фільм, який переконує в тому, що від деякої інформації можна без жалю відмовитися, або певну інформаційну діяльність можна виконати швидше і ефективніше, щоб потім зайнятися чимось важливим у реальному світі [33].

Особливо актуальними сьогодні є засоби так званої інтелектуальної гігієни. Найбільш надійними методами захисту при цьому є толерантність і вміння думати. Психологія впливу свідчить, що найбільш радикальні та послідовні захисники своїх цінностей є найбільш вразливими для прийомів інформаційно-психологічного впливу. Людина, яка не припускає існування іншої позиції, точки зору чи світогляду, яка не визнає своїх помилок і не вміє вибачатися є оптимальним об'єктом маніпуляції.

Німецькі вчені розробили чіткі рекомендації з забезпечення інформаційної гігієни, які дозволяють запобігти або нейтралізувати негативний інформаційно-психологічний вплив.

Важливим є «відхід» – збільшення дистанції, переривання контакту, вихід за межі досяжності інформаційного впливу: відключення певних каналів ЗМІ, відмова від перегляду (прослуховування) конкретних телерадіопрограм; вихід з масових видовищних заходів; ухилення від зустрічей з тими, хто є джерелом неприємних переживань, переривання під різними приводами зустрічей, бесід. В більш жорсткому варіанті джерело негативного інформаційного впливу витісняється з інформаційного середовища (наприклад, відмова від користування телевізором або комп'ютером тощо) або ігнорування інформації, яка перешкоджає певній діяльності людини.

Використовують також блокування/контроль інформаційного впливу, виставлення психологічних бар'єрів. Провідну роль тут відіграє критичне сприйняття інформації, емоційне відчуження (сприйняття негативної інформації «без емоцій»).

З метою контролю процесу інформаційного впливу діють на його характеристики і джерело, висловлюють своє ставлення до подій (несхвалення, невдоволення), дестабілізують активність надавача інформації.

Має значення контроль власних реакцій на зовнішній інформаційний вплив, відтермінування своїх реакцій, поспішних висновків і оцінок, маскуванню, приховуванню почуттів, проявів емоцій тощо.

Серед різноманітних способів протидії інформаційно-психологічному впливу максимально простим (а для більшості максимально складним!) є критичне осмислення інформації, формування навичок позитивного мислення, інтелектуальна і фізична активність, перенесення уваги на близьких, на родинну взаємодію, розвиток навичок спілкування з природою та самим собою без засобів інформаційного впливу [9; 14].

Уміння застосовувати різноманітні засоби інформаційно-психологічного захисту залежно від ситуації передбачають формування особистої відповідальності за поширення інформації, оцінювання її якості, відбір достовірної інформації.

Варто пам'ятати, що людина не може повністю відгородитися від негативних новин чи спотвореної інформації. Однак особистість може споживати достовірну, доказову та реальну інформацію. Інтелектуальна та інформаційна гігієна є основою психологічного благополуччя особистості в сучасному соціумі. Вона неможлива без звички перевіряти першоджерела. Люди загалом схильні беззаперечно довіряти рідним і друзям, що послаблює критичне мислення й можна легко стати жертвою дезінформації. Дезінформація поширюється значно швидше ніж правда, і охоплює дуже велику аудиторію.

Особливу увагу слід приділяти гучним заголовкам, реченням, які викликають сильні емоції (не тільки гнів та тривогу, а й беззаперечне задоволення). Це допомагає новинам поширюватися швидше і краще. В повідомленнях, що містять дезінформацію, часто використовуються саме такі слова, які можуть змінювати емоції.

Небезпечним є ефект ілюзії правди, тобто одного прочитання хибного твердження достатньо, щоб пізніше сприйняти його як правдиве. Необхідно вивчити новину чи подію з різних джерел і поширювати лише достовірну та доведену інформацію.

Розвивати інформаційну культуру і навчати правилам Інтернет безпеки потрібно починати з батьків, оскільки без їх підтримки шкільні заходи будуть малоефективними. На превеликий жаль переважна більшість батьків не знають, чим займається в Інтернеті їх дитина, чи вміє адекватно сприймати, обробляти і оцінювати одержувану інформацію [21].

Найлегший шлях для батьків – вибудовування системи заборон. Натомість важливо показати дитині, що вона унікальна особистість, яка небайдужа рідним, що батьки піклуються про неї і хочуть спільно провести час. Інформаційна безпека дитини полягає в спілкуванні не тільки в сім'ї, а й в соціальних мережах, уважне читання її публікацій та вивчення груп, до яких вона приєдналася, звернення уваги на фото й відео, що викликають інтерес дитини, особливо ті, що збережені, поширені або вподобані нею [1; 2].

Для цього необхідно слідувати достатньо простим рекомендаціям:

- розміщуйте комп'ютери з Internet-з'єднанням поза межами кімнати дитини;
- поговоріть зі своїми дітьми про друзів, з яким вони спілкуються в он-лайні, довідайтесь як вони проводять дозвілля і чим захоплюються;
- цікавтесь які веб-сайти вони відвідують та з ким розмовляють;
- вивчіть програми, які фільтрують отримання інформації з мережі Інтернет, наприклад, Батьківський контроль в Windows*;
- наполягайте на тому, щоб діти ніколи не погоджувалися зустрічатися зі своїм он-лайнним другом без відома батьків;
- навчіть дітей ніколи не надавати особисту інформацію про себе та свою родину електронною поштою та в різних реєстраційних формах, які пропонуються власниками сайтів;
- контролюйте інформацію, яку завантажує дитина (фільми, музику, ігри, тощо);
- цікавтесь чи не відвідують діти сайти з агресивним змістом;
- навчіть дітей відповідальному та етичному поведінню в он-лайні. Вони не повинні використовувати Інтернет мережу для розповсюдження пліток, погроз іншим та хуліганських дій;
- переконайтеся, що діти консультуються з батьками, щодо будь-яких фінансових операції, здійснюючи замовлення, купівлю або продаж через Інтернет мережу;
- інформуйте дітей стосовно потенційного ризику під час їх участі у будь-яких іграх та розвагах;
- розмовляйте як з рівним партнером, демонструючи свою турботу про суспільну мораль [2].

Особливо актуальними стають правила поведінки дітей в інформаційному просторі в час війни. В жодному разі неможна передавати приватну інформацію: особистий номер телефону чи номер батьків, де батьки працюють, де родина зараз перебуває, яка ситуація в місті, де розміщується військова техніка в місті чи військові об'єкти, навіть якщо це онлайн-друг, якого дитина

знає в реальному житті. В час війни дуже часто особисті профілі зламують для отримання інформації або створюють фейкові профілі. Не можна знімати пересування військової техніки та розміщення військових у місті, де перебуває дитина. Злочинці можуть вести листування з дитиною для отримання інформації про розміщення військової техніки в місті. Відкриті профілі українців можуть переглядатися для визначення місця розташування військових з метою подальшого нападу. Категорично не можна знімати місця вибухів та потрапляння снарядів, оскільки окупанти можуть використовувати фото- та відеодані, які потрапили в мережу, і коректувати подальше нанесення вогню по місту.

Не можна переходити за невідомими посиланнями, які були надіслані в приватні повідомлення в будь-якій соціальній мережі чи месенджері: за ними можуть ховатися хакерські атаки. Слід повторно перевіряти в офіційних каналах комунікації, на офіційних сайтах державних установ, в офіційних Telegram-каналах посадовців усі новини, заяви високопосадовців та обмеження в містах. Важливо відписатися від невідомих груп та заблокувати їх, якщо дитину автоматично додали до них. Якщо до дитини хтось пише з проханням допомоги або виконати спеціальне завдання, важливо, щоб дитина повідомила про це дорослим. Варто разом зробити скріншот групи, повідомлень та через онлайн-форму звернутися до кіберполіції [25].

Відносно новою проблемою в інфопросторі стало використання дітьми смартфонів. У більшості країн, в тому числі в Україні, продуктивність праці дітей знизилася з появою смартфонів. Психологи вбачають доказовий зв'язок між популярністю мобільних технологій та зростанням темпів розвитку депресії, тривожності, спроб суїциду в сучасних дітей. Для допомоги дитині батьки повинні бути ознайомлені з симптомами емоційних розладів, психічних відхилень і дитячих психічних травм, які прямо або опосередковано пов'язані з використанням мобільних гаджетів. Час, упродовж якого діти користуються мобільним телефоном, батьки часто не обмежують. Управляючи часом дитини батьки відновлюють порушений баланс між використанням мобільних технологій і реальними взаєминами з людьми.

Надмірний час, який дитина проводить зі смартфоном, призводить до нестачі фізичної активності, надмірної ваги та інших негативних наслідків. Завданням батьків є заохочення дитини більше часу приділяти фізичним заняттям.

Проблема ще вбачається і в тому, що мобільні технології чинять на дітей істотний тиск, прискорюючи темп їхнього життя і викликаючи інформаційний стрес. Використання соціальних мобільних мереж призводить до того, що діти

завжди доступні для спілкування з однолітками, порівнюють себе з іншими. Поліпшення психічного здоров'я й загальний добробут дитини можливе, коли батьки будуть вчити дитину копінг-стратегіям та способам зниження стресу. Незважаючи на те, що мобільні соціальні мережі розширюють можливості для спілкування та дружніх взаємин дитини з однолітками. Однак серед сучасних дітей і підлітків зростає, як вказують вчені, почуття самотності. Його можна долати, якщо батьки залучають дітей до участі в масових заходах, які забезпечать дитині взаємодію з однолітками.

Дедалі зростає кількість наукових підтверджень, що використання мобільних телефонів у спальні скорочує час сну, який вкрай необхідний дітям. Доречно встановити правила гігієни сну для всієї родини, залишаючи мобільні телефони в певному місці поза спальнею.

Використання мобільного телефону відволікає увагу дитини від інших ситуацій, які можуть бути небезпечними. Наприклад, якщо підліток відволікатиметься на телефонні розмови під час переходу дороги, це значно збільшить ризик травматизації. Розуміння, що їх здоров'я й безпека важливіші, ніж розмова по телефону, повинне виховуватися вдома.

Загалом, у міру розвитку цифрових технологій в дітей зменшується досвід реального спілкування з однолітками. Важливо підтримувати й заохочувати можливість дитини комунікувати, гратися, займатися творчістю, виявляти цікавість до навколишнього світу [21].

Література

1. Безпека під час навчання: рекомендації щодо організації укриття. URL: <http://osvita.sm.gov.ua/informatsijna-bezpeka-ditej-v-umovah-vijny/>

2. Безпека дітей в Інтернеті.

URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robotata-zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti/pamyatka-dlya-batkiv-diti-internet-mobilnij-zvyazok>

3. Бойко С. Т. Психологічна безпека особистості в умовах розірваного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*. К., 2019. 1 (3). С. 32-43.

4. Варивода К. С. Інформаційно-психологічна безпека підлітків в умовах сучасних соціокультурних змін в Україні. URL: <http://surl.li/opklg>

5. Гаряев П. П., Лингвистико-волновой геном: теория и практика. Киев: Институт квантовой генетики, 2009. 114 с.

6. Гецко Ю. М., Ковалів М. В., Інформаційно-психологічна безпека особистості як аспект інформаційних відносин. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3483/1/19_12_2020.pdf#page=79

7. Горбулін В. П. Проблеми захисту інформаційного простору України : монографія. К. : Інтертехнологія, 2009. 136 с.
8. Інформаційне середовище впливає на психічне здоров'я. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28280/2021-10-11-informatsiyne-seredovishche-vplyvaie-na-psykhichne-zdorovya-u-moz-rozpovily-yak-zakhystytysya-vid-medianasylstva/>
9. Інформаційно-психологічна війна як нова загроза здоров'ю. URL: <https://health-ua.com/article/5219-nformatcijnopsihologchna-vjna-yak-nova-zagroza-zdorovyu-naselennya-ukrani-re>
10. Катаєв Є. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. Київ, 2014. 2 (39). С. 215-220.
11. Кондратенко Л., Манилова Л. Шкільні проблеми дітей інформаційної ери. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=YFrvpKkAAAAJ&citation_for_view=YFrvpKkAAAAJ:aqIVkmm33-oC
12. Костицький В. Як виховують медіа, або морально-етичні проблеми інформаційної безпеки дітей. *Слово Просвіти. Всеукраїнський культурологічний тижневик*. Київ, 2013. № 25 (714). С. 1 – 4.
13. Курбан О. В. Фейки у сучасних медіа: ідентифікація та нейтралізація. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2018. № 3. С. 96-103.
14. Левицький В. Інформаційно-психологічна безпека особистості. *Партнер. Ваш партнер в Німеччині*. 2007. № 6. URL: <http://www.partner-inform.de/partner/detail/2007/6/272/2445>
15. Лисенко В. В. Проблеми інформаційної незалежності держави. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1318>
16. Маніна Л. І., Єльніков А. С., Рублик Ю. О. Інформаційно-психологічна безпека особистості. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattyarublykyuo.pdf>
17. Міжнародно-правові акти в інформаційній сфері. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 328 с.
18. Навчальні матеріали онлайн.
URL: http://pidruchniki.com/17800924/pedagogika/profesiyniy_stres_profesiyne_vigorannya_pedagogich_niy_diyalnosti_zasobi_zapobigannya
19. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: навч. посібник. К. : Либідь, 2001. 360 с.

20. Пархоменко-Куцевіл О. І. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки під час здійснення військових операцій та бойових дій. URL: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2022/28-2022/35.pdf>
21. Про здоров'я дітей в еру цифрових технологій. URL: <https://childdevelop.com.ua/articles/health/6939/>
22. Проблема психологічної безпеки дитини. URL: <https://prystaylove.lbd-osv.gov.ua/news/21-15-03-22-05-2018/>
23. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства : монографія. / С. А. Гончаренко, А. Й. Ваврик, Є. П. Верещак та ін. ; за ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
24. Саприкін О. А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2016. № 1. С. 87-94.
25. Система електронного звернення громадян. URL: <https://ticket.cyberpolice.gov.ua/>.
26. Babik W., O manipulowaniu informacją w prywatnej i publicznej przestrzeni informacyjnej [w:] Człowiek, media, edukacja, red. E. Musiał, I. Pulak, Katedra Technologii i Mediów Edukacyjnych. Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN, Kraków 2011, s. 14.
27. Batorowska H., Wybrane problemy kultury bezpieczeństwa, kultury informacyjnej i bezpieczeństwa informacyjnego w refleksji nad funkcjonowaniem człowieka w świecie informacji 22-45, 2009, с. 73
28. Cole Samantha Cole, New Deepfake Method Can Put Words In Anyone's Mouth. Tech by VICE 24.01.2020. URL: https://www.vice.com/en_us/article/g5xvk7/researchers-created-a-way-to-makerealistic-deepfakesfrom-audio-clips
29. Czernski W., Dydaktyka Informatyki. URL: <http://www.di.univ.rzeszow.pl>
- Forlicz S., Mikroekonomiczne aspekty przepływu informacji między podmiotami rynkowymi, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 1996, s. 5.
30. Golka M., Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 112.
31. Juszczak S., Człowiek w świecie elektronicznych mediów – szanse i zagrożenia (o problemach tworzącego się społeczeństwa informacyjnego), Wydawnictwo UŚ, Katowice 2000, s. 66.
32. Kamińska-Czubała B., Zachowania informacyjne w życiu codziennym Informacyjny świat pokolenia Y. URL: http://NDP_148.pdf

33. Niewiadomski K., Zabłocki I., Manipulacje medialne w obszarze edukacji.
URL: https://Manipulacja_pedagogiczno-spoleczne_aspekty_cz_1_2010.pdf
34. Żebrowski Andrzej. URL: http://kultura_informacyjna_tom_ii.pdf 2016.
35. Włodarczyk J., Informacja i jej znaczenie dla konsumenta – wybrane aspekty, „Studia Ekonomiczne” 2006, nr 38, s. 243.

РОЗДІЛ 4.

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Психологічна безпека освітнього простору – це середовище, де гарантуються умови для неперервного навчання та роботи, де панують гармонійні відносини між людьми, які сприяють емоційній рівновазі учнів, викладачів та їхніх родин. Це також простір, де відсутнє насильство в усіх його формах, де існують необхідні засоби для запобігання можливим проблемам. Крім того, в цьому середовищі забезпечується фізична, психологічна, інформаційна та соціальна стабільність кожного учасника освітнього процесу.

Основним напрямком в Національній стратегії освіти є фокусування на особистісному розвитку через поглиблення психологічної освіченості всіх сторін навчального процесу: учнів, вчителів, родин. Зі зміною педагогічних ролей, практичний психолог набуває нового значення, який має сприяти гармонійному і соціальному розвитку учасників та забезпеченню психологічної безпеки освітнього простору початкової школи.

Основні напрямки діяльності практичного психолога в цій сфері включають в себе діагностику психологічного клімату в класі, консультування вчителів щодо методів підтримки психологічного благополуччя учнів, проведення корекційно-розвиткових занять для дітей з певними психологічними особливостями та роботу з батьками.

Інтегровані підходи до забезпечення психологічної безпеки, які поєднують зусилля вчителів, психологів, батьків та дітей, є найефективнішими. Вони сприяють створенню атмосфери взаємоповаги, довіри та взаємодопомоги, що є ключовими чинниками психологічної безпеки.

Сучасне українське суспільство знаходиться у фазі критичних перетворень, викликаних множинною сукупністю чинників. Однією з основних непередбачуваних обставин є війна, ініційована Російською Федерацією на українських територіях. Такі події зумовлюють посилення соціальної напруги та підсилюють нестабільність у психоемоційних станах як дорослого населення, так і молодших поколінь. Враховуючи, що сучасні школярі витрачають значну частину їхнього часу в освітніх установах, де вони набувають досвіду спілкування, конкуренції, створення соціальних груп і вирішення конфліктних ситуацій, актуалізується необхідність не лише задоволення основних життєвих потреб, але й розробки методів для забезпечення конструктивної взаємодії.

Важливо зазначити, що в умовах воєнного стану у освітнього простору початкової школи існує ряд психотравмуючих чинників, які безпосередньо або опосередковано відображаються на фізичному та психологічному благополуччі учнів. Тому, у контексті воєнного конфлікту, з'ясування психоемоційного стану дітей виходить на передній план, адже вони є найбільш вразливими до психотравмуючих подій. Це вимагає розробки спеціалізованих програм, спрямованих на підтримку психічного здоров'я та мінімізацію ризику розвитку посттравматичних реакцій у цій демографічній категорії. Тому, формування психологічної безпеки та сприятливого навчального середовища перетворюється на пріоритетне завдання освітніх установ, у контексті якого ключову роль виконує практичний психолог.

Значна кількість вітчизняних та зарубіжних вчених акцентували увагу на вивченні проблеми забезпечення безпеки та відновлення здоров'я дітей в академічному контексті. Такі дослідники, як О. Бондарчук та Т. Вілюжаніна зробили значний вклад у вивчення різних аспектів психологічної безпеки.

Крім того, І. Борисюк, Н. Діомідова та О. Соцька, розглядали методологічні підходи до питань психологічної безпеки, представили інструменти оцінки стану освітнього простору, особливо в умовах конфлікту. Алгоритми для спеціалістів з психології у загальноосвітніх закладах були надані у працях В. Г. Панка [8].

Інша дослідниця, І. Баєва зосередила свої дослідження на критеріях, що визначають психологічну безпеку в освітніх закладах. Тим часом, Т. Цюман і Н. Бойчук досліджували кодекс норм та правил, які сприяють створенню безпечного освітнього простору. Американський вчений С. D. Ryff у своїх наукових розробках акцентував увагу на параметрах психологічної безпеки в освітньому просторі. Він сформулював ключові індикатори, які характеризують психологічну безпеку в освітньому середовищі. Окрім того, ним було виділено ряд показників, які відображають суб'єктивне сприйняття благополуччя особистістю.

Таким чином, проаналізувавши наукові дослідження вищезазначених вчених, можемо констатувати, що на даний час, основні аспекти формування психологічної безпеки освітнього простору початкової школи у діяльності практичного психолога ще не знайшло належного висвітлення в джерелах та літературі.

В сучасному освітньому просторі акцент зміщується не тільки на педагогічні засади, а й на гарантії життєвої безпеки, збереження здоров'я молодших генерацій та підтримку їх соціальної адаптації. Цілеспрямований психологічний розвиток та максимізація творчих можливостей особистості

також є ключовими. Ці напрями відображені у стратегічних документах України, зокрема, в Законі України «Про Цілі сталого розвитку України до 2030 року» [8].

Освітній простір втілює в собі віддзеркалення більших глобальних рухів і трендів, ініційованих суспільством в цілому. Така динаміка, зокрема, підсилюється актуальними соціально-політичними та економічними викликами України. В результаті цього освітній сектор може стикатися з викликами у забезпеченні стабільності та безпеки. У результаті зростає вразливість освітнього простору до відчуття зовнішніх агресивних факторів, що безпосередньо впливають на гармонійний розвиток дитини в фізіологічному, психологічному, когнітивному, духовному та етичному вимірах, що, у свою чергу, може призвести до зниження адаптаційного потенціалу їхнього організму.

В умовах воєнного стану число факторів, що загрожують психологічній безпеці освітнього простору, зростає. Ці обставини заважають утриманню високої розумової активності та психічному здоров'я учасників навчального процесу.

Як зазначає В. Іорданова та Н. Москвіна, психологічна безпека виступає як відокремлена складова в межах усієї системи безпеки. Вони підкреслюють, що це ситуація в інформаційному просторі та умовах життя спільноти, де не порушуються психологічні основи інтеграції соціальних елементів та їхньої адаптаційної активності [4].

Інший дослідник, Г. Грачов констатує, що психологічна безпека визначається як захист психіки від дії різних інформаційних чинників, які заважають або ускладнюють встановлення та дію соціально-орієнтованої основи діяльності людини в сучасному світі, а також гармонійної системи її внутрішніх відносин до оточуючих і до себе особисто [1, с. 74].

На наш погляд, психологічна безпека індивіда є відображенням захищеності його психічної складової, душевної гармонії та внутрішнього світу. Втручання в будь-яку з цих зон може спричинити емоційні порушення.

Н. Бойчук та Т. Цюман описують безпечний освітній простір як середовище, де гарантуються умови для неперервного навчання та роботи, де панують гармонійні відносини між людьми, які сприяють емоційній рівновазі учнів, викладачів та їхніх родин. Це також простір, де відсутнє насильство в усіх його формах, де існують необхідні засоби для запобігання можливим проблемам. Крім того, в цьому середовищі поважаються права та забезпечується фізична, психологічна, інформаційна та соціальна стабільність кожного, хто бере участь у процесі освіти та виховання [11].

Здійснюючи аналіз факторів ризику психологічної безпеки освітнього простору початкової школи, які можуть негативно впливати на психоемоційний стан та стабільність нервової системи дітей, важливо зазначити, що більшість експертів у галузі педагогіки та психології виділяють наступні: інтелектуальні, емоційні та фізичні виклики; високий рівень розумової активності на уроках та під час виконання домашніх завдань; надмірний контроль зі сторони вчителів і батьків щодо академічних досягнень; формальний підхід до навчальних програм; напружена атмосфера у класі; ситуації конфлікту та конкуренції між учнями; скептицизм щодо здатностей дитини, її освітніх інтересів та особистісних характеристик.

В дослідницькій роботі О. І. Бондарчук акцентується увага на взаємозв'язку між психологічною безпекою освітнього простору та мотиваційним потенціалом інноваційної діяльності педагогічних працівників. У дослідженні розглянуто концепцію та ключові атрибути психологічної безпеки. Зазначено, що наявність психологічної безпеки в освітньому просторі сприяє підвищенню суб'єктивного добробуту учасників навчальної взаємодії, активізує їх креативний потенціал та аспекти особистісного зростання. Емпірична частина роботи свідчить про незадовільний стан психологічної безпеки в освітньому просторі для значущої частини педагогічних працівників [3].

До аспектів педагогічної практики, які можуть підривати психологічне добробут учнів, науковці включають такі чинники: педагогічні методи, що спричиняють стрес; використання навчальних методик, які не враховують вікові та фізіологічні особливості учнів; неправильний підхід до організації навчання; незадовільна кваліфікація педагогів у питаннях збереження здоров'я; недостатній рівень готовності учнів до здорового способу життя; брак системного підходу до формування здоров'язбережувальних навичок у школярів [7, с. 65].

Крім того, необхідно звернути увагу на фактори, пов'язані з російсько-українською війною. Серед них: повітряні тривоги, обстріли ракетами і артилерією, потреба проводити уроки в у безпечних місцях, а іноді і довготривале навчання в укриттях, відсутність електрики під час уроків, а також впровадження дистанційної форми навчання.

Додаткові ризики для психічного здоров'я в освітньому середовищі можуть виникати через специфічні методики навчання, а також через негативний психологічний стан у навчальному колективі. Важливо відзначити конфлікти між педагогами та учнями, що можуть виникати під час уроків або в процесі спілкування.

Орієнтуючись на наукові розробки, що торкаються питань безпеки особистості в освітньому просторі початкової школи, можна акцентувати увагу на психологічну безпеку як важливий аспект у формуванні, розвитку та підтримці особистісної цілісності. Лише при врахуванні потреби у захищеності виникає позитивний вектор розвитку дитини. Відсутність умов для психологічного комфорту обумовлює виникнення захисних механізмів, які можуть мати як внутрішнє, так і зовнішнє виявлення. Зовнішні маніфестації включають в себе порушення правил, протидію, агресивні дії. Внутрішні прояви вказують на уникнення соціальних контактів, невпевненість у собі, самокритику [2; 5; 6]. Така динаміка перешкоджає гармонійним відносинам, впливаючи негативно на кожного учасника комунікаційного процесу. Постійний емоційний стрес може спонукати до пошуку негативних способів вирішення проблем. Обмежена можливість самовираження дитини через відсутність психологічної підтримки веде до характерних перетворень у її свідомості, змушуючи її перебудовувати своє сприйняття оточуючого світу та місця в ньому. Незаперечно, психологічна безпека є ключовим фактором для гармонійного розвитку та здоров'я дитини.

Діти в початковій школі, як правило, віком від 6 до 10 років, перебувають на етапі активного психофізіологічного та соціального розвитку. Цей період відзначається рядом особливостей: діти починають активно формувати логічне мислення, навички розв'язання проблем та критичного мислення; активно соціалізуються, вчаться взаємодіяти з однолітками, вчителями та іншими дорослими і формують свою самоідентичність; крім того, вчаться координувати свої рухи, розвивають моторику, а також навички фізичної активності через спорт та ігри. Особливо у даній віковій категорії формуються моральні цінності та уявлення про добро та зло [9, с. 56].

Усі ці аспекти розвитку вимагають відповідного підходу зі сторони вчителів, батьків, і зокрема практичного психолога. Забезпечення підтримки та створення сприятливого середовища на цьому етапі є вкрай важливим для забезпечення гармонійного розвитку дитини.

За останній час інтерес до аналізу даного соціально-психологічного аспекту інтенсифікувався. Ініціюються наукові розробки вчених І. Баєва, Т. Краснянської, О. Лебедева, Л. Регуши, В. Семикіна і В. Ясвіна, які спрямовані на діагностику психологічної безпеки освітнього простору.

Важливу роль у цьому процесі відіграє практичний психолог, який допомагає створити умови для психологічної збалансованості всіх учасників освітнього процесу.

В рамках сучасних наукових досліджень практичний психолог активно інтегрується в систему освіти як важливий агент формування психологічної безпеки освітнього простору початкової школи.

Ключові параметри, на яких зосереджується діяльність психолога в контексті формування психологічної безпеки, включають:

- розвиток здатності дитини встановлювати глибокі та позитивні міжособистісні зв'язки, що базуються на взаємній прихильності та довірі;
- підтримка адаптаційних процесів дитини, спрямованих на досягнення психоемоційної рівноваги, внутрішнього комфорту і відсутності тривожних станів;
- розширення комунікативної компетентності дитини, що передбачає розвиток навичок ефективного спілкування та взаємодії;
- формування позитивного внутрішнього налаштування дитини, яке сприяє конструктивному вирішенню життєвих ситуацій;
- забезпечення відчуття реальної безпеки в освітньому середовищі, де кожна дитина відчуває себе захищеною і цінною.

Таким чином, практичний психолог в початковій школі виконує не лише діагностичну та консультативну роботу, але й активно бере участь у розробці та реалізації програм з психологічної підтримки, спрямованих на створення оптимальних умов для розвитку особистості учня [10, с. 24].

Практичний аспект створення безпечного освітнього простору передбачає інтеграцію знань з теорії дитячого розвитку, на яку посилалися численні авторитетні науковці, як-от Е. Еріксон, Л. Виготський, Ж. Піаже та інші. Основоположні цілі для психологічного супроводу включають адаптаційний процес у новому навчальному середовищі, заходи для соціалізації, культивування позитивних міжособистісних стосунків, дотримання принципів взаємної поваги та підтримки, розвиток відповідальності у дітей [9]. Невід'ємним є забезпечення атмосфери, де кожна дитина відчуває себе у безпеці та оточена піклуванням, розуміючи важливість позашкільної освіти як місця захисту. Більше того, освітні умови повинні гармонійно втілювати принципи концептуального підходу Нової української школи та відповідати освітнім стандартам.

У контексті Нової української школи практичний психолог реалізує наступні ключові функції (рис. 4.1), а саме: діагностичну та прогностичну (здійснює аналіз та враховує в процесі реалізації своєї діяльності індивідуальні особливостей, діяльності та факторів особистісного зростання учнів); організаційну (встановлює цілі, формулює завдання, здійснює стратегічне планування та забезпечує співпрацю між учасниками освітнього середовища);

корекційну та розвиваючу (акцент на системний підхід щодо реагування на проблеми, виклики та труднощі, які виникають у учнів; підтримка у формуванні навичок, мотивації та адаптації до навчального процесу); консультативну (допомагає у вирішенні питань розвитку, виховання, навчання та розвиток соціально-психологічної компетенції); освітньо-профілактичну (розповсюджує знання з психології, нейтралізацію небезпечні фактори, попереджує негативні впливи); соціально-захисну (підтримує учнів, які стикаються з труднощами у житті).

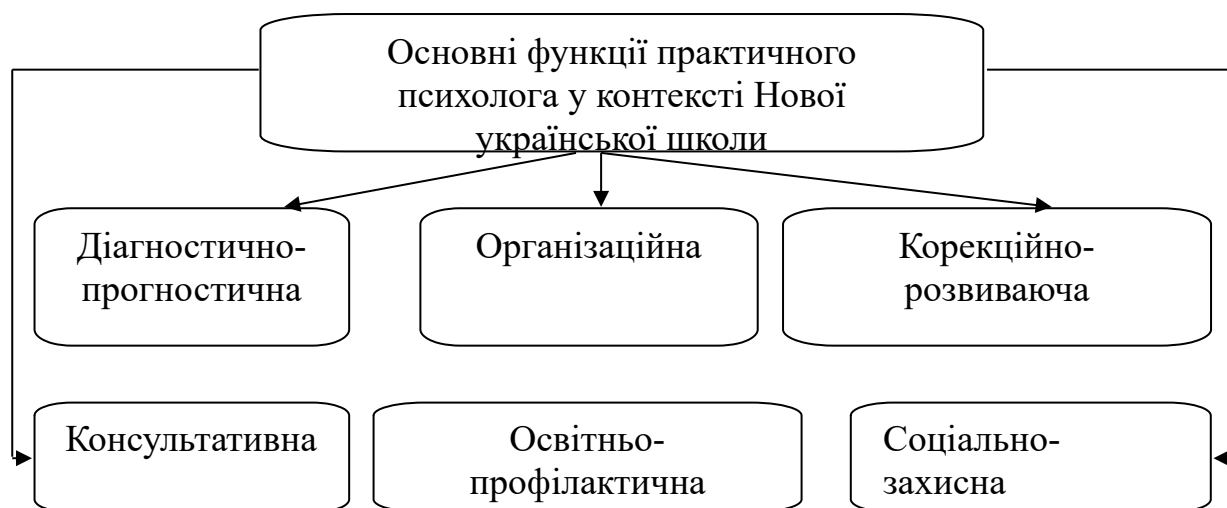

Рис. 4.1 Основні функції практичного психолога у контексті Нової української школи

Розуміючи ці аспекти, практичний психолог має зосередитися на своєму вагомому вкладі в освітню реформу, намагаючись забезпечити психолого-педагогічний супровід, який сприятиме повноцінній реалізації освітніх можливостей учасників навчального процесу.

Основоположним напрямком в Національній стратегії освіти є фокусування на особистісному розвитку через поглиблення психологічної освіченості всіх сторін навчального процесу: учнів, педагогів, родин. Зі зміною педагогічних ролей, практичний психолог набуває нового значення, який має сприяти гармонійному і соціальному розвитку учасників та забезпеченню психологічної безпеки освітнього простору початкової школи.

З метою забезпечення безпеки освітнього середовища працівники системи мають володіти мінімальним набором психодіагностичних інструментів, які могли б допомогти у вирішенні найбільш типових проблем, що існують зараз у практиці роботи освітніх установ [8, с. 324]. До складу психодіагностичних методик, які мають бути основою і практичної роботи і навчання практичних психологів мають бути висунені кілька наступних умов:

- психодіагностичний інструментарій має бути валідним і мати відомості про експертизу, яку він пройшов серед відомих фахівців;
- перелік методик має складати деякий мінімум, який знадобиться працівникам психологічної служби у вирішенні типових і найбільш розповсюджених у практиці роботи проблем надання допомоги учасникам освітнього процесу;
- діагностичний мінімум має бути структурований за основними цільовими аудиторіями і рівнями освіти – початкова, основна і старша школа;
- методики, що складають діагностичний мінімум, мають бути простими у практичному застосуванні, найбільш поширеними серед професійного співтовариства і не потребувати багато часу для їх вивчення;
- психодіагностичні методики, що включаються до мінімуму, мають узгоджуватися з типовими циклограмами діяльності працівників психологічної служби.

Крім того, практичний психолог має системно аналізувати психоемоційний розвиток учнів, їх мотивацію, враховуючи їх індивідуальні особливості, та сприяти виконанню навчальних цілей. Психологічний супровід є ключовим для якісного освітнього процесу, тому психолог має забезпечувати соціальний та розумовий розвиток учнів, забезпечення їх психічного здоров'я та підтримку. Оскільки нова концепція освіти в Україні зорієнтована на учня, партнерство та взаємодію, початкова школа має стати доступною для сім'ї і громади. Психологи повинні активізувати співпрацю з родинами, щоб створити довірчу атмосферу для учнів. Важливо підвищувати освіченість педагогів та родин з питань психологічної допомоги, розвивати психологічну освіченість і адаптувати молодших учнів до нового навчального середовища. Впроваджуючи новий підхід до освіти, важливо забезпечити безпечне навчальне середовище, в якому діти будуть відчувати захист та підтримку.

Обов'язок психолога полягає у забезпеченні психосоціальної допомоги учням, яка спрямована на зміцнення їхньої життєвої стійкості, психоемоційного здоров'я, відчуття колективної єдності та відчуття безпеки.

Формування психологічної безпеки освітнього простору початкової школи є одним з найважливіших аспектів діяльності практичного психолога. Аналіз численних досліджень та практичних спостережень вказує на те, що психологічна безпека сприяє успішному розвитку дитини, підвищенню її мотивації до навчання, формуванню позитивних міжособистісних відносин та хорошого самопочуття.

Основні напрямки діяльності практичного психолога в цій сфері включають в себе діагностику психологічного клімату в класі, консультування

вчителів щодо методів підтримки психологічного благополуччя учнів, проведення корекційно-розвиткових занять для дітей з певними психологічними особливостями та роботу з батьками.

Інтегровані підходи до забезпечення психологічної безпеки, які поєднують зусилля вчителів, психологів, батьків та дітей, є найефективнішими. Вони сприяють створенню атмосфери взаємоповаги, довіри та взаємодопомоги, що є ключовими чинниками психологічної безпеки.

Враховуючи важливість психологічної безпеки для успішного навчального та соціального розвитку молодших школярів, роль практичного психолога у формуванні безпечного освітнього середовища не може бути недооцінена. Зусилля у цьому напрямку повинні стати пріоритетом для всіх освітніх установ та структур.

Література

1. Блохіна І.О. До проблеми формування психологічної безпеки особистості в малих групах / *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Том XVIII: Методологія і теорія психології. Київ – Ніжин. 2019. С. 71-79.

2. Боднар О. С., Капеняк С. В. Оцінювання безпечного освітнього середовища у закладі загальної середньої освіти. *Topical issues of science and practice: матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Лондон, 02-06 листоп. 2020 р.)*. Лондон, 2020, С. 410-415

3. Бондарчук О. І. Психологічна безпека освітнього середовища закладів загальної середньої освіти та її вплив на мотивацію інноваційної діяльності вчителів. URL: https://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/4_5_33_34_s/Bulletin_4_5_33_34_2017_Olena_Bondarchuk.pdf

4. Йорданова В., Москвіна Н. Освітнє середовище як безпечний простір для розвитку особистості. *Improving the Life Quality: View of Scientists*, 2019. С. 593.

5. Косенко, Д. Ю. Новий освітній простір для нової української школи: Освітня політика: портал громадських експертів. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1115-novij-osvitnij-prostir-dlya-novojiukrajinskoji-shkoli-misiya-nezdijsnena>.

6. Литвиненко І.С., Богдан Л.С. Психологічна діагностика безпеки освітнього середовища навчального закладу. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2020. №1(20), DOI: 10.33310/2078-2128-2020-20-1-17-21

7. Мешко Г. М., Мешко О. І. Формування психологічно безпечного освітнього середовища у загальноосвітньому навчальному закладі. Київ:Гнозис. 2017. С. 62-70.

8. Панок, В.Г. Алгоритми діяльності практичного психолога як інструмент психологічної допомоги особистості у закладах освіти. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (м. Суми, 28 лютого–1 березня 2019 року), 2019. С. 324-328.

9. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. №722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

10. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. навч. посіб. 3-тє видання, перероблене, доповнене (ВЦ “Академія”). Київ: Альма-матер, 2017. 384 с.

11. Тушина О. Психологічна безпека в загальноосвітньому навчальному закладі: практичний посібник. Запоріжжя : ЗОППО, 2013.145 с.

12. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища, Методичний посібник. Київ: Український фонд «Благополуччя дітей». 2018.

РОЗДІЛ 5.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗПЕКОВОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВИШУ

Питання психологічної безпеки як і безпековий компонент буття сучасної людини, стає ключовим показником якості її життя, стрижневим моментом її особистісного благополуччя, запорукою професійного функціонування, навчання, професійної підготовки тощо. Запорукою ефективної професійної підготовки сучасного студента, а в майбутнього висококваліфікованого фахівця виступає безпечний освітній простір вищого навчального закладу, тобто такий освітній простір для якого психологічна безпека та психологічний комфорт кожного окремого члена науково-педагогічної та студентської спільноти, та цих спільнот загалом вбачається найвищою цінністю.

Причому, виходячи з принципів гуманізації сучасної системи вищої освіти, створення безпекового освітнього середовища для вільного, рівноправного, всебічного та гармонійного розвитку здобувача вищої освіти виходить на рівень пріоритетних задач керівництва системи освіти, окремих вищих навчальних закладів, науково-педагогічних працівників та навчально-допоміжного персоналу тощо, що цілком відповідає принципам сучасного студентоцентрованого навчання. Природнім чином постає питання змісту, методів та процедур такого роду роботи, психологічних особливостей реалізації таких інновацій на практиці та психологічних чинників підвищення ефективності такого процесу.

Індивідуальний рівень безпеки людини регулюється її потребою в самозбереженні та виступає як резерв безпеки людини в ситуаціях, коли соціально орієнтовані способи досягнення безпеки не знаходять належного застосування через різні обставини. Як вважає І. І. Приходько, захищеність є потенційною можливістю психіки людини протистояти небезпекам, її можна розглядати як один із можливих, але не обов'язково гарантованих варіантів реагування на небезпеку і є результатом вже практичної реалізації цих можливостей. Метою розбудови системи психологічної безпеки людини є створення безпечних умов для її життєдіяльності та здійснення вибору, який визначатиме напрямок подальшої самореалізації особистості та її безпеку. Для її реалізації доречним є повноцінне використання потенціалу чотирьох структурно-функціональних компонентів психологічної безпеки особистості в звичайних умовах діяльності: морально-комунікативного, мотиваційно-вольового, ціннісно-сислового та внутрішнього комфорту.

На думку авторки, в екстремальних умовах діяльності людини, відбувається трансформація системи психологічної безпеки особистості та утворення інших чотирьох структурно-функціональних компонентів, використовується потенціал: морально-вольової урегульованості, стратегій подолання стресових ситуацій, ціннісно-сміслового компоненту та посттравматичного зростання / регресу. Засобом формування системи психологічної безпеки особистості виступає її соціалізація, яка сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня «Я») та з необхідністю активує механізм рефлексії, який сприяє реалізації особистісного рівня «Я» та є джерелом трансформації системи психологічної безпеки особистості, у тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності [9].

На думку О. В. Шелевер, В. С. Фізер, проблема психологічної захищеності, дотримання прав учасника освітнього процесу прямо або опосередковано згадується в більшості наукових робіт, присвячених гуманізації освіти, оскільки потреба в безпеці, поряд з фізіологічними потребами, – базова в ієрархії сфери потреб людини, без хоча б часткового задоволення цієї потреби неможливо досягнути особистісної самореалізації. Ефективні взаємини між людьми можуть розвиватися, якщо в суспільстві будуть існувати відповідні передумови, а саме безпека і захищеність. Відповідно, можна стверджувати, що поняття захищеності тісно пов'язане з поняттям безпека, а безпечні умови необхідні для повноцінного особистісного розвитку. Особливо актуальне це питання в психолого-педагогічному аспекті, у співвідношенні з умовами психологічно комфортного і безпечного освітнього середовища [13].

О. Є. Блиновою здійснено розгорнутий аналіз наукових уявлень про психологічну безпеку: визначено особливості уявлень про психологічну безпеку на класичному, некласичному та постнекласичному етапах, також авторка відзначає, що особлива увага науковців спрямована на дослідження аспектів інформаційно-психологічної безпеки [2, с. 242].

З. Ковальчук та Л. Пілецька, аналізуючи тему психічного здоров'я, виокремлюють деяку сукупність його показників, таких як самоставлення, самоактуалізація, гармонійність особистісних властивостей, загальний стан емоційної сфери та комунікацій. Що стосується питання психічного здоров'я в навчальному середовищі, авторки трактують його через тісний взаємозв'язок з відповідною необхідною умовою – це безпека в освітньому середовищі, яка відображається в характеристиках захищеності її учасників, що в подальшому знаходить своє відображення у відповідних позитивних показниках психічного

здоров'я. Підвищення рівня психологічної безпеки сприяє особистісному розвитку та в цілому психічному здоров'ю [7].

Як зазначає Л. А. Руденко, належна увага до здоров'язбережувального аспекту освітнього процесу забезпечує ефективну педагогічну взаємодію, яка, йде на користь здоров'ю суб'єктів навчання, створює комфортні й безпечні умови їхнього перебування в закладі освіти, уможливорює вибір індивідуальної траєкторії навчання та виховання, суттєво знижує кількість стресогенних ситуацій, забезпечує профілактику психічного перевантаження і втомлюваності учнів і студентів, що сприяє збереженню та зміцненню їхнього здоров'я [10].

Як вважає А. Литвинчук, у процесі концептуалізації явища психологічної безпеки, увага науковців спрямована переважно на дослідження щільних соціальних інтеракцій (освітньої діяльності, екстремальної діяльності, професійного становлення тощо). Соціальний комфорт як результат високого рівня психологічної безпеки виявляє свою високу актуальність у подальших дослідженнях. Авторка вважає перспективним розгляд психологічної безпеки у якості загального конструкту безвідносно конкретних дослідницьких ситуацій, стосовно основних її діагностованих особливостей, зокрема середній рівень психологічної безпеки загалом, оцінка свого життя як мінімально безпечного є меншою, ніж досить безпечного, представники різної статі оцінюють рівень власної безпеки як помірний, проте чоловіки, на відміну від жінок, схильні до екстремального рівня оцінок [8].

На думку М. І. Шинкар, психологічна безпека особистості студента є необхідною умовою розвитку його функціональних можливостей, профілактики психосоматичних порушень, розвитку особистісного потенціалу тощо. Саме в освітньому середовищі ЗВО мають створюватись умови, спрямовані не лише на особистісно-професійний розвиток учасників освітнього процесу, але й якомога повне використання можливостей середовища, що сприяють вільному і активному саморозвитку особистості, в тому числі завдяки ефективній діяльності психологічних служб ЗВО та створенням і функціонуванням Кодексу безпечного освітнього середовища [14].

На думку Т. П. Цюмак та Н. І. Бойчук, завданням науково-педагогічної спільноти закладу вищої освіти є створення безпечного освітнього середовища для здобувачів, заснованого на гуманістичних цінностях, при цьому психологічна безпека освітнього процесу виступає як стан захищеності учасників освітнього процесу від загроз їх гідності, сприяння душевному благополуччю, позитивному світосприйняттю, розкриттю їх потенціалу для самоосвіти, саморозвитку та самовдосконалення в якості майбутніх фахівців. При цьому, авторки виділяють наступні ризики для психологічної безпеці

здобувачів: поява складних ситуацій у міжособистісному спілкуванні (конфлікти з батьками, друзями, викладачами); формування належного рівня мовної свідомості; непорозуміння із соціальним оточенням; прояви психологічного, емоційного, сексуального та економічного видів насильства (ігнорування, приниження, погрози тощо); дія несприятливих чинників, пов'язаних із навчанням; належний рівень забезпечення освітнього процесу науково-педагогічними кадрами; недостатнє забезпечення матеріально-технічної бази; низька соціальна активність учнів і педагогів; недостатня участь студентів у житті ЗВО; надзвичайні ситуації техногенного та природнього характеру; належне дотримання академічної доброчесності [6].

Як зауважує Л.В. Гула, проблема психологічної безпеки освітнього середовища ЗВО неухильного практичного втілення багатьох положень, зокрема: психолого-педагогічна підготовка кадрів; розробка та впровадження варіативних технологій психолого-педагогічного супроводу освітнього середовища та методики вимірювання їх ефективності. В якості прямих засобів забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища ЗВО може виступати загальна задоволеність характеристиками середовища, соціально-психологічна активність суб'єктів освітнього простору, наявність власної позиції, ініціативи, можливість зберігати особисту гідність і право на повагу, що сприяє збереженню психічного здоров'я викладачів та студентів [3].

Як зазначає В.М. Духневич, робота з проектування і створення безпечного освітнього середовища не повинна зменшуватися навіть після досягнення певного результату, оскільки дотримання психологічної безпеки – це безперервний процес реагування на виклики життя, пошук нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей, проєктів, програм чи систем заходів, та постійне їх коригування у разі потреби [4].

Аналізуючи картину психологічного функціонування студентів-педагогів впродовж навчання у виші, зазначимо що за результатами наших попередніх досліджень, важливим внутрішнім ресурсом їх психіки виступає креативність, а саме суттєвим детермінантом академічної успішності та її вмотивованості виступає креативність (як вмотивована здатність до інноваційної діяльності, що визначається низкою нелінійних, багаторівневих особистісних характеристик людини, котра творить); у процесі навчання у виші внутрішня мотивація є найвищою у студентів з високим рівнем образної креативності, високий рівень вербальної креативності на першому курсі передбачає найвищі показники внутрішньої саморегуляції тощо [12].

Як бачимо, на рівні структурно-функціональних компонентів психологічна безпека особистості в звичайних умовах навчальної діяльності

може бути охарактеризована морально-комунікативним компонентом, мотиваційно-вольовим компонентом, ціннісно-смысловим компонентом та внутрішнім комфортом. При цьому, соціалізація особистості в умовах академічного простору вишу виступає ефективним механізмом формування системи психологічної безпеки особистості, яка сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня «Я». Крім того, в умовах сучасного вишу важливими засобами забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища закладу може виступати загальна задоволеність характеристиками середовища, соціально-психологічна активність суб'єктів освітнього простору, наявність власної позиції, ініціативи, можливість зберігати особисту гідність і право на повагу, що сприяє збереженню психічного здоров'я викладачів та студентів. Власне, навколо цих психологічних особливостей студентів в умовах функціонування заходів підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища сучасного університету і сконцентрована психолого-діагностична програма нашого емпіричного дослідження.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей функціонування безпекового освітнього середовища в умовах сучасного вишу було побудоване за принципом лонгітуду, період якого склав чотири повних роки та був зреалізований на базі Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро) (надалі ДВНЗ ДДПУ). Початковий етап дослідження відбувся протягом 2019-2020 н.р. зі студентами 1 курсу спеціальностей «Середня освіта. Математика», «Середня освіта. Фізика», «Початкова освіта», «Технологічна освіта», «Професійна освіта» загальною кількістю 150 осіб.

За минулі чотири роки в університеті було втілено низку заходів, спрямованих на підвищення рівня безпеки існуючого освітнього середовища, вдосконалено його нормативну базу, впроваджено систему моніторингу її дотримання учасниками освітнього процесу, впроваджено інші інновації, що сприяють зростанню рівня психологічного комфорту академічного середовища закладу вищої освіти.

А саме, на виконання вимог нормативних документів МОН України, розроблено, розміщено у вільному доступі та впроваджено у навчально-виховний процес та організацію роботи університету наступні організаційно-методичні складові безпечного освітнього середовища закладу вищої освіти (посилання на актуальні документи наведено в дужках): Кодекс честі та гідності ДДПУ (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/038.pdf>), Положення про комісії з питань етики та академічної доброчесності в «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/013.pdf>), Положення про

внутрішнє забезпечення якості освіти у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/039.pdf>), Положення про порядок обрання предстаників з числа студентів для участі у виборах ректора (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/044.pdf>), Положення про порядок навчання здобувачів за індивідуальним графіком у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/021.pdf>), Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які здобувають вищу освіту, та надання академічної відпустки у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/022.pdf>), Положення про написання та оформлення курсових робіт у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/002.pdf>) , Положення про контрольні заходи у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/003.pdf>), Положення про апеляційну комісію у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/004.pdf>), Положення про дистанційне навчання у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/005.pdf>), Положення про формування індивідуальної освітньої траєкторії студента «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/015.pdf>), Положення про порядок визнання та зарахування результатів неформальної освіти здобувачів у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/019.pdf>), Положення про забезпечення студентоцентрованого підходу до навчання у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/020.pdf>), Положення про Центр кар'єри та соціально-психологічної підтримки «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/023.pdf>),

Додатково впроваджено:

Положення про практичну підготовку здобувачів першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/051.pdf>), Положення про студентський науковий гурток і проблемну групу у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/029.pdf>), Положення про I етап Всеукраїнської студентської олімпіади у «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/030.pdf>), Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність «ДДПУ» (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/006.pdf>), Положення про студентське самоврядування (<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/048.pdf>), Положення про куратора академічної групи

(<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/049.pdf>), Положення про старосту академічної групи
(<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/050.pdf>), Антикорупційна програма ДВНЗ «ДДПУ»
(<https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/normativ/053.pdf>).

На завершальному етапі дослідження на протязі вересня 2023 р. зі студентами 1 курсу магістратури спеціальності «Середня освіта. Математика», «Середня освіта. Фізика», «Початкова освіта», «Технологічна освіта», «Професійна освіта» загальною кількістю 110 осіб, які свого часу брали участь у психодіагностичній роботі чотири роки тому, була проведена повторна психодіагностична робота із аналогічною сукупністю методик.

На підсумковому етапі дослідження на протязі вересня 2023 р. відбулося співставлення середніх значень виділених емпіричних результатів студентів спеціальності «Середня освіта. Математика», «Середня освіта. Фізика», «Початкова освіта», «Технологічна освіта», «Професійна освіта» із їх же результатами за аналогічною психодіагностичною програмою чотири роки тому, використовувався критерій статистичної достовірності розбіжностей середніх значень емпіричних показників за допомогою критерію t-Ст'юдента. Крім того, відбувалося порівняння результатів факторного аналізу методом головних компонент із використанням принципу VARIMAX результатів психологічної діагностики студентів у 2019-2020 н.р. та у вересні 2023 р.

У роботі було використано наступні методики, що стосуються основних сторін повноцінного життя людини та відбивають відчуття нею стану психологічної безпеки та її актуальний рівень: діагностики смисложиттєвої орієнтації (СЖО), діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК), семантичний диференціал суб'єктності (СДС) [5], діагностики готовності до ризику (RSK Шуберта), методики діагностики професійної самосвідомості майбутнього педагога методом самоопису.

За допомогою методики СЖО та методики діагностики професійної самосвідомості ми встановлювали те, наскільки орієнтуються в майбутньому житті та майбутній професійній діяльності студенти-педагоги. За допомогою методики СДС та методики діагностики рівня суб'єктивного контролю нами встановлювалися основні якості студентів, що відбивають відчуття ними психологічного комфорту у різних сферах психічного функціонування на початковому та завершальному етапах експерименту.

Крім того, у роботі використовувався також допоміжний опитувальник «Мої професійні наміри», який орієнтував нас у тому, наскільки майбутні фахівці-педагоги усвідомлюють свою професію, наскільки ефективною та

доцільною буде їх професійна діяльність, чи необхідне проведення допоміжної психологічної роботи (консультації, тренінги тощо) для оптимізації їх особистісно-професійного самовизначення.

Для вирішення задачі вивчення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери, була вибрана методика «Тест смисложиттєвих орієнтації» (СЖО), яка дозволяє діагностувати спрямованість особистості по таких шкалах: «Мета в житті» (наявність або відсутність в житті випробовуваного мети в майбутньому, що додає життю усвідомленості, спрямованості і тимчасової перспективи), «Інтерес та емоційна насиченість життя» (оцінка пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки цікавим, сповненим різноманітними цікавими подіями та емоційно насиченим він був), «Результативність життя» (відображає оцінку осмисленості та відчуття продуктивності пройденого відрізка життя), «Локус контролю-Я» (відображає відчуття людиною своєї здатності впливати на хід власного життя), «Локус контролю-Життя» (свідчить про те, що людині дано контролювати своє життя, утілювати рішення в життя), «Загальний ОЖ» (характеризує впевненість у принциповій можливості самостійного здійснення життєвого вибору). Пропонуються пари протилежних тверджень, необхідно вибрати одне, яке найбільш відповідає дійсності і також обрати одну з цифр 1,2,3 залежно від рівня упевненості у виборі (або 0, якщо обидва твердження однаково вірні).

Для вивчення особливостей динаміки локалізації контролю використовувалась методика «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), яка діагностує локалізацію контролю над значимими подіями в житті людини. Ми свідомо уникали переводу отриманих балів у шкалу стенів, оскільки даний перехід фактично позбавляє нас сенсу та можливості проводити співставлення середніх значень показників РСК для наших опитуваних через досить незначну дисперсію отриманих значень емпіричних показників. Ми вважаємо, що дане відступлення не позначиться суттєво на основних результатах, оскільки отримані значення показників РСК ми все одно будемо піддавати подальшій математико-статистичній обробці. Виділяються шкали загальної інтернальності (Із), інтернальності в області досягнень (Ід), інтернальності в області невдач (Ін), інтернальності в області сімейних відносин (Іс), інтернальності в області навчальної діяльності (Інд), інтернальності відносно здоров'я та хвороби (Ізд).

Для діагностики емоційно-вольових компонентів сфери суб'єктності майбутніх вчителів була застосована методика «Семантичний диференціал суб'єктності» (СДС). Методика включає такі шкали по чинникам суб'єктності

(В – «воля»; І – «інтелект»; Е – «емоції»), тобто дозволяє визначати рівень прояву вольових, емоційних та інтелектуальних складових суб'єктності.

Для діагностики сміливості, готовності до ризику як складової суб'єктності студентів-педагогів нами була використана методика діагностики готовності до ризику (RSK Шуберта), що дає змогу оцінити готовність людини вчиняти дії, що пов'язані з безпосереднім ризиком у різних його життєвих проявах. Методика складається з 25 питань та передбачає чотири варіанти відповідей на них, що відповідно оцінюється від -2 до 2 балів кожне. Результати застосування методики дають змогу відносити опитуваного до наступних категорій: дуже обережних, обережних та ризикованих людей.

Для експериментального визначення змісту професійної самосвідомості майбутніх вчителів нами був використаний метод вільного самоопису. Вперше цей метод, розроблений М. Куном та Т. Макпартлендом, модифікував та застосований для вивчення сфери самосвідомості майбутніх педагогів В.П. Саврасовим [11], використаний свого часу для діагностики структури суб'єктності майбутнього вчителя М.В. Агуловим [1].

Таблиця 5.1

Показники представленості компонентів структури професійної самосвідомості в самописах майбутніми вчителями свого професійного «Я»

Компоненти структури самосвідомості	Середня кількість використаних понять словника		Значення t-критерію
	2019-2020 н.р.	Вересень 2023 р.	
1.Особливості інформаційного пошуку	0,19	0,55	-2,76**
2.Інформаційний тезаурус	0,34	0,55	-1,56
3.Особливості контролю і оцінки	0,34	0,72	-2,57*
4.Особливості самоконтролю і самооцінки	0,36	0,72	-2,20*
5.Здатність до ціле утворення та прогнозування	0,61	0,68	-0,43
6.Особливості прийняття рішень	1,42	1,53	-0,36
7.Особливості спілкування	0,48	0,91	-2,37*
8.Особливості самоорганізації	0,78	0,93	-0,72
9.Організаторські здібності	0,40	0,93	-3,64**
10.Особливості виконавської діяльності	0,44	0,87	-2,62*
11.Надійність, стабільність	0,91	1,17	-1,20
12. Мета	0,21	0,89	-5,40**
13.Середня довжина словника	6,93	10,53	-3,35**

(позначкою * нами відмічені значення t-критерію для $p < 0,05$)

(позначкою ** відмічені значення t-критерію для $p < 0,01$)

Як можна бачити з Таблиці 5.1, нами зафіксовані статистично достовірні переваги на рівні $p < 0,05$ за період лонгітуду між середніми значеннями наступних показників професійної самосвідомості майбутнього педагога: особливості інформаційного пошуку ($t=2,76$); особливості контролю і оцінки ($t=2,57$); особливості самоконтролю і самооцінки ($t=2,20$); особливості спілкування ($t=2,37$); організаторські здібності ($t=3,64$); особливості виконавської діяльності ($t=2,62$); мета ($t=5,4$); середня довжина словника ($t=3,35$). Зазначимо, що організаційно-методичні заходи підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища університету, ймовірно сприяли зростанню рівня особистісно-професійної рефлексії студентів, зростанню вираженості та диференційованості їх професійної самосвідомості у інформаційно сфері, сфері контроль, оцінки та самооцінки, організації та провадженні власної освітньо-професійної діяльності тощо.

Далі, у Таблиці 5.2 нами представлені результати аналізу ступеня статистичної достовірності розбіжностей між середніми значеннями показників суб'єктивного контролю студентів.

Таблиця 5.2

Значення показників суб'єктивного контролю студентів педагогічного ВНЗ

Показники РСК	Значення показників РСК (у балах)		Значення t-критерію
	2019-2020 н.р.	вересень 2023 р.	
1. Загальна інтернальність	0,76	-0,27	1,68
2. Інтернальність в області досягнень	4,74	2,59	3,96**
3. Інтернальність в області невдач	-2,61	-1,55	-1,62
4. Інтернальність в області сімейних відносин	2,68	2,53	0,30
5. Інтернальність в області виробничої діяльності	0,82	0,25	1,27
6. Інтернальність відносно здоров'я та хвороб	-0,10	-0,25	0,48

(позначкою ** нами відмічені значення t-критерію для $p < 0,01$)

Як можна бачити з Таблиці 5.2, нами зафіксована статистично достовірна тенденція в бік збільшення в ході лонгітуду середнього значення показника інтернальності в області досягнень студента-педагога ($t=3,96$). За усіма іншими значеннями показників РСК, крім показника «Інтернальність в області невдач», встановлена розбіжність не є статистично достовірною. Це може свідчити про

те, що запроваджений комплекс організаційно-методичних заходів підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища, сприяв зростанню рівня власної відповідальності студентів за все те, що з ними відбувається у житті.

Таблиця 5.3

Показники структури ціннісно-мотиваційної сфери студентів-педагогів

Показники СЖО	Значення показників СЖО (у балах)		Значення t-критерію
	2019-2020 н.р.	Вересень 2023 р.	
Мета в житті	29,59	30,34	-0,48
Емоційна насиченість життя	29,14	30,63	-0,99
Результат	24,78	25,57	-0,76
Локус контроль-«Я»	19,04	20,63	-1,53
Локус-контроль «Життя»	29,06	33,34	-2,76**
Загальна ОЖ	98,4	104,57	-1,46

(позначкою ** нами відмічені значення t-критерію для $p < 0,01$)

Як можна бачити з Таблиці 5.3, нами зафіксовані єдину статистично достовірну відмінність після експерименту для середніх значень показнику локус-контроль «Життя» ($t=2,76$) ціннісно-мотиваційної сфери студентів в ході лонгітуду. Це може свідчити про те, що запроваджений комплекс організаційно-методичних заходів підвищення рівня психологічної безпеки студентів, сприяв зростанню рівня власної зацікавленості людини подіями та ситуаціями власного життя.

Таблиця 5.4

Показники особливостей емоційно-вольової сфери студентів педагогічного вишу

Показники СДС	Значення показників СДС (у балах)		Значення t-критерію
	2019-2020 н.р.	Вересень 2023 р.	
«Воля»	17,78	27,57	-4,19**
«Інтелект»	3,97	24,74	-17,09**
«Емоції»	14,48	25,7	-5,03**

(позначкою ** нами відмічені значення t-критерію для $p < 0,01$)

З Таблиці 5.4, можемо бачити, що за період лонгітуду статистично достовірні збільшуються на рівні $p < 0,05$ середні значення таких показників СДС студента-педагога (експериментальна група) V курсу, як «Воля» ($t=4,19$), «Інтелект» ($t=17,09$) та «Емоції» ($t=5,03$). Як бачимо, за період дослідження збільшується загальний рівень інтелектуальної, вольової та емоційної

активності студента-педагога як суб'єкта навчально-професійної діяльності.

Підводячи підсумки співставлення середніх значень показників суб'єктності студентів-педагогів за період дослідження, зазначимо, що нами зафіксовані статистично достовірні відмінності в бік зростання після експерименту середніх значень компонент сфери самосвідомості майбутнього педагога, компонент семантичного диференціалу суб'єктності (СДС), окремих компонент суб'єктивного контролю та смисложиттєвих орієнтацій, проте основні зміни все ж торкнулися сфери професійної самосвідомості майбутнього вчителя.

З метою з'ясування змін у структурі переживання студентами рівня психологічної безпеки в цілому на початковому та завершальному етапах нами виконана процедура факторного аналізу масиву виділених емпіричних показників у процесі навчальної діяльності (використовується метод головних обертань з подальшим обертанням за принципом VARIMAX). Для студентів спочатку будуть надаватися результати факторного у 2019-2020 н.р., а потім – у вересні 2023 р.

Структура суб'єктності студентів-педагогів у 2019-2020 н.р. включала п'ять факторів, з яких відносно значними є перший (СЖО-СДС) та другий (професійна самосвідомість), останні три фактори є несуттєвими. Отже, перший фактор (СЖО-СДС) представлений усіма без виключення компонентами СЖО та компонентами СДС (воля), СДС (емоції). Другий фактор (професійна самосвідомість) представлений показниками: «Особливості контролю і оцінки»; «Здібність до прогнозування та цілеутворення»; «Особливості прийняття рішень»; «Особливості комунікації»; «Особливості самоконтролю і самооцінки»; «Особливості самоорганізації»; «Надійність, стабільність»; «Довжина словника».

Третій фактор (інтернальність в області навчання, досягнень, здоров'я та хвороб) представлений компонентами «Інтернальність в області досягнень»; «Інтернальність в області учбової діяльності»; «Інтернальність відносно здоров'я і хвороб»; «Особливості виконавської діяльності». Четвертий фактор (СДС-ризик) представлений змінними СДС (інтелект) та готовність до ризику. П'ятий фактор (загальна інтернальність, інтернальність відносно невдач) вичерпує свій зміст власною назвою. Факторна структура суб'єктності студентів-педагогів експериментальної групи третього року навчання до експерименту представлена 24 змінними та відрізняється розподіленням окремих сфер суб'єктності по різних факторам, що негативно впливає на цілісність, стабільність суб'єктності майбутнього педагога.

Спостерігаємо наявність п'ятифакторної структури суб'єктності

студентів-педагогів станом на вересень 2023 р. Основним є перший фактор (СЖО-РСК-СДС-професійна самосвідомість) що включає компоненти: «Загальна ОЖ»; «Загальна інтернальність»; «Інтернальність в області учбової діяльності»; СДС («Воля», «Емоції» та «Інтелект»); «Особливості контролю і оцінки»; «Здібність до цілеутворення та прогнозування»; «Особливості прийняття рішень»; «Особливості комунікації»; «Особливості самоконтролю і самооцінки»; «Надійність, стабільність»; «Довжина словника».

Другий фактор (СЖО) включає компоненти «Мета в житті»; «Емоційна насиченість життя»; «Результат»; «Локус контролю-Я»; «Локус контролю-Життя». Третій фактор (РСК-ризик-інформаційний тезаурус) включає показники «Інтернальність в області сімейних відносин»; «Інтернальність відносно здоров'я і хвороб»; «Готовність до ризику»; «Особливості інформаційного тезаурусу». Четвертий фактор (мета-організаторські здібності-особливості самоорганізації) своєю назвою описує усі змінні, що містяться у ньому. П'ятий фактор складається з єдиної змінної – «Інтернальність в області досягнень» і є одноіменним. Факторна структура суб'єктності студентів університету станом на вересень 2023 р. складається з 26 змінних, спостерігається чітке домінування першого фактору (СЖО-РСК-СДС-професійна самосвідомість), що містить змінні з усіх виділених сфер суб'єктності.

Тобто, можемо констатувати, що в ході лонгітуду структура психологічних особливостей студентів в умовах впровадження низки заходів, спрямованих на підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища вишу, стає більш розвиненою, багатогранною та складною (задіяна більша кількість компонент, що належать до різних сфер суб'єктності). Крім того, спостерігається чітке домінування першого фактору (СЖО-РСК-СДС-професійна самосвідомість) із одночасним зменшенням значення інших факторів. Фактично, під дією даної системи організаційно-методичних заходів, метою яких є зростання рівня психологічної безпеки учасників освітнього процесу, спостерігається трансформація першого фактору (СЖО-СДС) у перший фактор (СЖО-РСК-СДС-професійна самосвідомість), що фактично вже виступає мінімальною моделлю подальшого особистісно-професійного становлення майбутнього педагога.

Дані закономірності, а також статистично достовірне зростання у ході дослідження та під дією впроваджених організаційно-методичних заходів підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища сучасного педагогічного університету загального рівня інтелектуальної, вольової та емоційної активності студента-педагога як суб'єкта навчально-професійної

діяльності, рівня власної зацікавленості студентів подіями та ситуаціями власного життя, рівня власної відповідальності студентів за все те, що з ними відбувається, рівня особистісно-професійної рефлексії студентів, зростанню вираженості та диференційованості їх професійної самосвідомості у інформаційно сфері, сфері контроль, оцінки та самооцінки, організації та провадженні власної освітньо-професійної діяльності дає підстави стверджувати, що дані заходи виявилися доцільними, ефективними та своєчасними інструментами реагування на виклики сучасного життя, пошуку нових психологічних ресурсів, генерування освітніх інновацій тощо.

Література

1. Агулов М.В. Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя: автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07. Харків, 2010. 20 с.
2. Блинова О. Є. Психологічна безпека: аналіз наукових уявлень та досвід емпіричного дослідження. Психологічні основи розвитку особистості: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2018. С. 239-254.
3. Гула Л.В. Психологічна безпека освітнього середовища як чинник збереження психічного здоров'я. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності (24 листопада 2021 р.)». Миколаївський національний аграрний університет. С. 214-216.
4. Духневич В. М. Створення безпечного освітнього середовища: «шість кроків до безпеки». Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць. Випуск 12 (26). С. 266-278.
5. Дьяков С.І. Семантичний диференціал суб'єктності (СДС). Практична психологія та соціальна робота. 2007. №6. С. 49-57.
6. Кодекс безпечного освітнього середовища / за загальною редакцією Цюмак Т.П., Бойчук Н.І.. Харківська-гуманітарно-педагогічна академія Харківської обласної ради. Харків, 2022. 47 с.
7. Ковальчук З., Пілецька Л. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі. Психологія особистості: науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. Т. 12. № 1. С.49–56.
8. Литвинчук А. Психологічна безпека особистості як актуальна проблема сучасної психології. Вісник Львівського університету. Серія Психологічні науки. 2021. Випуск 9. С. 154-161.
9. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. №4 (29). С. 117-125.

10. Руденко Л. А. Актуалізація здоров'язберезувального аспекту освітнього процесу. Науковий вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки. 2019 р., Випуск 5. С. 218-223.

11. Саврасов В.П. Психологічні особливості динаміки професійної самосвідомості майбутніх вчителів на завершальному етапі професійної підготовки. Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Харків: ХНПУ, 2015. Вип. 50. С. 189-196.

12. Саврасов М. В., Шайда О. Г., Мухіна В. В. Психологічні характеристики креативності суб'єкта у структурі академічно-професійного саморегулювання. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. Випуск 3. 2023. С. 109-114.

13. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2019 р., № 67, Т. 1. С. 87-91.

14. Шинкар М.І. Психологічна безпека особистості студента. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 32 (71). № 1. 2021. С. 75-80.

РОЗДІЛ 6.

РОЗБУДОВА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ, ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

З початку широкомасштабного вторгнення росії в Україну поняття безпеки стало одним з ключових для організації життя окремої людини, установи, закладу, організації та суспільства в цілому. Це пов'язано з ризиком захоплення нових територій, перебування певних частин України під тимчасовою окупацією, загрозою ракетних обстрілів навіть найвіддаленіших регіонів країни. У такому контексті *безпека* розглядається як сукупність певних умов, що дозволяють зберегти життя і здоров'я людини. З нашої точки зору таке визначення відображає лише одну із складових вказаного поняття, а саме - статичну безпеку. У своєму дослідженні ми виходимо за межі звуженого розуміння безпеки та визначаємо її як комплексне поняття, що складається з трьох рівнозначних складових: статичної, динамічної та процесуальної безпеки.

Актуальність поняття безпеки зумовлена тим, що в умовах військової агресії українське суспільство може стикнутися з усіма видами небезпеки (загроз), а саме: природними; техногенними; соціально-політичними; та комбінованими [2].

В 2020 році фахівцями Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні було проведено дослідження «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ: оцінка та очікування мешканців та мешканок чотирьох областей України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської)». У цьому дослідженні «сконструйовано» модель безпеки людини, складену самими жителями України, яка описує їх розуміння цієї не зовсім простої, але фундаментальної і важливої для кожного категорії. На думку учасників дослідження модель безпеки людини містить такі компоненти: 1) фінансова безпека; 2) фізична безпека (з акцентом на захисті від насильства в повсякденному житті); 3) наявність якісних, гарантованих та доступних медичних послуг; 4) свобода висловлювань та захист від переслідувань за політичну чи громадянську позицію; 5) свобода переміщень (яка розуміється радше як можливість спокійно пересуватися у власному населеному пункті без страху нападу чи агресії); 6) повноцінна робота правоохоронної системи; 7) можливість захисту честі та гідності; 8) наявність повноцінних державних сервісів із різних аспектів життя; 9) захист від зовнішньої агресії, контроль за обігом зброї; 10) психічна безпека та «право на майбутнє» (йдеться про можливість більш широкого горизонту планування) [1].

У довоєнний час поняття безпеки найчастіше пов'язували з функціями установ виконання покарань, поліції, ДСНС, військових і рідше з діяльністю комунальних підприємств та інституцій, громад, в тому числі - закладів освіти.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що стосовно системи освіти поняття безпеки залишається науково не обґрунтованим та штучно звужується до однієї із складових – статичної безпеки, показниками якої є наявність в закладі освіти укриття чи бомбосховища. Водночас впровадження реформи «Нова українська школа» передбачає створення **безпечного** освітнього середовища. При цьому визначаються наступні складники безпечного освітнього простору: **екологічний, психологічний та інформаційний.**

За результатами аналізу інтернет видань нами було встановлено, що відносно системи освіти поняття безпеки розглядається як: «мінна безпека», «безпека під час коронавірусу», «пожежна безпека», «безпека в інтернеті», «профілактика булінгу», «безпека під час ядерного вибуху», «поводження з вибухонебезпечними предметами», «психологічна безпека». З урахуванням викликів пов'язаних з війною, на керівників закладів освіти покладено забезпечення безумовного переривання освітнього процесу у разі включення сигналу «Повітряна тривога» або інших сигналів оповіщення. Вказана норма передбачає перехід від «статичної безпеки» до «процесуальної» в частині розробки алгоритмів дій, визначені напрямів руху дітей, класів «до» та «від» сховища, дій педагогів під час атипових ситуацій, наприклад, прояву у дитини панічної атаки, істерики чи страху. У нашому розумінні безпека в закладі освіти (класі, групі, педагогічному колективі) є комплексним поняттям що включає **статичну** (заходи з фізичної безпеки: наявність вогнегасників, обладнані запасні виходи, бомбосховища чи укриття тощо), **динамічну** (певний тип позитивних, доброзичливих, підтримуючих стосунків між учнями, вчителями та представниками адміністрації, батьками; атмосфера що сприяє розвитку, прояву кожної особистості, участь в спільному житті закладу освіти) та **процесуальну** (навчання учнів і вчителів, розробка стандартів безпеки, алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях, забезпечення систематичного аналізу та оцінки стану безпеки в закладі освіти).

Лаура Кікас, Жан-Філіп Купманш, Генрік Ліндерборг та Уле Стагеберг вказують, що передумовою впровадження динамічної безпеки є спеціально організоване навчання, що спрямоване на формування нового мислення та культури. На їх думку налагодження динамічної безпеки є постійним явищем і потребує включення всіх учасників життєдіяльності закладу чи установи. *«Для того, щоб впровадити практики динамічної безпеки, необхідно, щоб вони*

стали частиною культури та щоб їх просували всі суб'єкти всередині організації. Незважаючи на те, що головна відповідальність за розвиток та зміни лежить на уповноваженому органі та керівництві організації, історія показує, що культурні зміни відбуваються лише тоді, коли люди беруть відповідальність за зміни на себе. Для цього потрібно, щоб організація та персонал побачили переваги змін. Цей процес може бути непростим – особливо, якщо організація застрягла в старих традиціях» [9, с. 5].

Впровадження елементів **динамічної** безпеки вимагає формування у педагогічних працівників готовності та певних змін на рівні культури, філософії та ставлення до життєдіяльності закладу освіти. Культурні зміни та професійне позиціонування персоналу мають пройти складний шлях. Незалежно від того, наскільки якісно написано правило, його можуть висміювати, ігнорувати та чинити йому опір. Динамічна і процесуальна безпека пов'язані з поняттям «культура закладу» який визначає той особливий тип взаємин всіх учасників, що призводить до відчуття безпеки та комфорту, сприяє позитивній атмосфері, продукує конструктивні міжособистісні зв'язки. Як вказують автори посібника для теренерів з динамічної безпеки: *«Сприяння хорошій комунікації на всіх рівнях, вертикально і горизонтально...є життєво важливим, а динамічна безпека є обов'язком кожного, незалежно від його ролі чи досвіду» [10, с. 99].*

Ми визначаємо що, впровадження динамічної безпеки в школі це не одномоментне адміністративне рішення (наказ чи розпорядження), а пролонгований у часі процес, який передбачає ступеневе залучення учнів, вчителів, батьків та представників адміністрації, а також їх обов'язкове навчання. В останній період спостерігаються нові тенденції щодо організації і проведення тренінгів. Для більшості психологів стандартний тренінг - це 8-ми годинний захід для 15-20 учасників, що передбачає знайомство, інтерактивні вправи, перерви, прийняття правил, збір очікувань, підведення підсумків та інші складові. Водночас такий тренінг передбачає також відрив вчителя від роботи на цілий день. В умовах COVID 19 та війни ми стикнулися з новою реальністю, яка фактично унеможливило проведення тренінгу у форматі офлайн із залученням учасників на повний робочий день. Гейр Йенсен, міжнародний експерт Проекту NORLAU, зауважив, що іноді 15 хвилинний тренінг під час обіду має більше користі та сенсу, аніж робота протягом цілого дня. «Це не вимагає заміни працівника, не втомлює персонал і приносить певний результат за умови систематичного проведення таких заходів», - підсумував він. Отже, в українських реаліях психологи системи освіти мають переглянути бачення самого тренінгу та стати більш гнучкими у цьому питанні,

особливо щодо роботи з вчителями. Професор та кризовий педагог Гаральд Каруц (Німеччина), вказує на те, що під час війни традиційні форми навчання та роботи можуть не спрацювати, а тому потребують змін. В умовах війни школи вимушені постійно змінювати формат роботи від очного до дистанційного або змішаного, навіть протягом одного дня. У більшості випадків це унеможливує проведення тривалого тренінгу. Саме тому, враховуючи такі обставини, психолог може використати 15-20 хвилин під час наради при директорові для обговорення питань динамічної безпеки. Важливо вести протоколювання (відеозапис) і робити його доступним для перегляду вчителями у період між сесіями. Навчання педагогів з питань безпеки має відбуватися на постійній основі, протягом усього навчального року. Динамічну безпеку слід будувати та підтримувати щодня. Для того, щоб змінити цю культуру (або будь-яку культуру), організація повинна працювати над формуванням нових практик та мислення. Існуюча культура у першу чергу проявляється через поведінку та практики [9, с. 6].

З нашої точки зору поняття динамічної безпеки виходить за межі сукупності певних правил чи інструкцій і являє собою *певний тип культури, мислення та філософії*, що приймається та підтримується в закладі освіти через системне обговорення, аналіз поточної ситуації та актуальних потреб. Стандарти динамічної безпеки визначаються нами як філософсько-культурні та ціннісні критерії, що набувають індивідуальних рис, відповідних конкретному навчальному закладу освіти.

Розглянемо кілька практичних інструментів розбудови динамічної безпеки в закладі освіти, які були нами апробовані в ході експериментальної роботи.

1. Групове обговорення.

Враховуючи модель потреб людей, котрі перебувають у кризовій ситуації С. Хобфолла, можна розпочати з групового обговорення поняття «безпека» як такого. Для цього запропонуйте педагогам написати 5 критеріїв власної безпеки; «Для кожного з нас поняття «безпека» та її показники є досить індивідуальними. Для когось це наявність укриття, для інших – відчуття рідних поруч. Запишіть 5 критеріїв, показників вашої безпеки». Запропонуйте педагогам висловитися по черзі та зачитати ознаки. Запишіть на фліпчарті ті, які виявляться найбільш спільними. Підведіть підсумок, що для людини безпека є досить відносним та індивідуальним поняттям і буде відрізнятися залежно від тих умов та обставин (наприклад інтенсивності обстрілів) у яких перебуває людина. У другій частині вправи запропонуйте визначити, як війна

вплинула на відчуття «небезпеки». Запитайте у чому саме це проявляється? До чого може призвести? (наприклад нехтування сигналом повітряної тривоги). Обговоріть досвід Ізраїлю, де попри малу ймовірність обстрілу всієї території, 100% населення прямує до укриттях чи бомбосховища під час сигналу «повітряна тривога». Запропонуйте педагогам поділитися роздумами на тему як ми можемо сформувати у дітей усвідомлене ставлення до самозбереження та самозахисту сьогодні та в майбутньому.

2. Сократичний діалог.

Застосуйте у роботі з педагогами та батьками «Сократичний діалог» - дієвий метод, що використовується для групової роботи. Участь у міні-тренінгах з безпеки, які проводяться у форматі сократичного діалогу, мають брати всі, хто має відношення до формування культури закладу, щоб зрозуміти переваги від змін та зробити свій внесок. Бажано, щоб кожен учасник тренінгу вже мав практичний досвід, але нові вчителі також можуть брати участь в обговоренні. Учасникам треба навчитись ділитися своїм досвідом – це допоможе їм уникати абстрактних дискусій на загальні теми. «Сократичний діалог» названий на честь грецького філософа Сократа; він означає форму групового діалогу, яку популяризував німецький філософ Леонард Нельсон. В рамках «Сократичного діалогу» учасники групи отримують загальне питання, кожен з них шукає відповідь на питання на основі свого конкретного досвіду, а потім всі разом працюють над тим, щоб досягти консенсусу щодо показників та процедур впровадження динамічної безпеки.

На нашу думку для проведення «Сократичного діалогу» корисними щодо відпрацювання моделі динамічної безпеки в закладі освіти можуть бути наступні питання:

- Що саме робить вашу роботу безпечною?
- Що, на вашу думку, допомагає дитині/батькам почувати себе безпечно у нашому закладі?
- Що може покращити рівень безпеки для вашої родини, якщо ви працюєте у закладі освіти тривалий або короткий час?
- Що для вас означає належно виконувати свою роботу? Чи означає це лише належне викладання навчального предмету?
- Як саме діти проводять час до/після уроків та під час перерв?
- Скільки часу за робочий час вчитель витрачає на спілкування з дитиною, окрім проведення уроку?

- Скільки випадків насилля/булінгу/агресії трапляється щотижня або щомісяця, щороку в класі/школі (слід зауважити, що в форматі онлайн ці явища також проявляються в достатній мірі)? Що саме на це впливає?

- Які фактори слід враховувати щодо дотримання безпеки в закладі освіти?

- Яка регулярність спілкування керівництва закладу освіти з персоналом, учнями та батьками з питань безпеки, умов та життєдіяльності закладу?

- Які існують переваги від особистого спілкування вчителя з учнями, батьками та керівництва з вчителями, учнями та батьками з питань безпеки?

Для більшості закладів освіти та педагогічних колективів така форма роботи є доволі інноваційною, а тому викликатиме певний спротив та непорозуміння. Це пов'язано з кількома причинами. По перше, проведення подібних обговорень не є властивим для функцій представників адміністрації, які звикли виконувати накази «зверху», організовувати процес за принципом «ми вирішуємо – ви впроваджуєте». Більшість комунікацій між адміністрацією та персоналом відбувається в площині: вказівка до виконання, планування-звітність, обговорення питань пов'язаних з відвідування учнями уроків, порушення дисципліни, успішності та ін. Поняття безпеки розглядається у форматі доведення інформації щодо шляхів евакуації дітей в умовах надзвичайної ситуації, реагування на сигнали тривоги тощо. Основою ж обговорення у форматі «Сократичного діалогу» є не доведення теорії, а реальний особистий досвід кожного учасника.

Фасилітатор (ведучий) Сократичного діалогу (директор або його заступник, практичний психолог) стимулює учасників щодо вільного висловлення думок, обміну власним досвідом, баченням ситуації і, таким чином, допомагає уникнути надто загальних обговорень. В результаті такого формату кожен учасник розуміє, що почути думки інших не менш важливо, ніж висловити власні погляди. Діалог відбувається у такий спосіб: всім учасникам пропонують розказати коротку історію з власного досвіду, яка б допомогла знайти відповіді на поставлене запитання. Доцільно надати учасникам тему заздалегідь, щоб вони могли підготуватися до обговорення. Якщо це зробити не вдалося, слід до початку діалогу дати учасникам кілька хвилин на те, щоб вони пригадали історії на дану тему.

Учасники обирають одну з історій і розглядають її більш детально. Це має бути історія, яка найкраще описує суть проблеми або явища: вона повинна бути впізнаваною, мати цінність та проливати світло на одне з наведених вище питань. Автор історії розказує її, а фасилітатор записує ключові слова для всіх інших учасників на фліпчарті. Учасники можуть ділитися своїми думками,

ставити додаткові запитання та обирати елементи історії, які містять відповідь на поставлене питання. Так, за допомогою розглянутої історії учасники роблять спробу сформулювати загальну відповідь на поставлене запитання.

Проведення зустрічі у форматі «Сократичного діалогу» вимагає дотримання низки правил. Такі правила можуть бути запропоновані фасилітатором на початку роботи групи, обговорені та доповнені вже власне учасниками групи. До таких прави відносять:

- звільнення простору та думок – відкладіть звичні, стереотипні погляди та думки стосовно реального стану справ у закладі освіти, будьте «чистими від досвіду» та робіть визначення «тут і тепер» на основі обговорення. Можливо ці визначення здивують вас новизною, але саме вони є визначальними;

- головне - це взаємний обмін думками та поглядами, а також на перегляд власних думок;

- група повинна дійти до спільного розуміння певного процесу, явища, питання, скільки б часу для цього не знадобилося (можна обговорювати одну тему/питання протягом кількох зустрічей);

- прислухатися до поглядів інших є не менш важливим, ніж висловлювати власні погляди;

- надзвичайно важливо, щоб кожен учасник думав незалежно, неупереджено та креативно без остраху осуду чи покарання;

- кожен учасник висловлює лише свої думки та говорить про свій досвід;

- учасники мають уникати посилянь на органи влади та/або факти і статистичні дані;

- визнання того, що головне міркувати разом та спиратися на ідеї один одного;

- процес розгортається так, що одне логічно витікає з іншого;

- важливо мислити конкретно (мова йде саме про той заклад де працює персонал, а не про систему освіти взагалі);

- учасники спираються лише на свій реально існуючий досвід.

Фасилітатор (ведучий) повинен вміти керувати груповою роботою в рамках обраної теми та рекомендованого методу. Знання специфіки роботи закладу освіти є корисним, але не обов'язковим. Група сама володіє достатнім ресурсом для обговорення питання безпеки в закладі освіти та способів її забезпечення. В умовах роботи офлайн бажано використовувати приміщення, де учасникам буде зручно зустрічатися та працювати. Там має бути фліпчарт або дошка для записів. Бажано забезпечити можливість чаю-кави та печива для налагодження позитивної атмосфери. На думку практиків «Сократичний діалог» частково втрачає свою ефективність в форматі онлайн, оскільки не

відбувається прямої комунікації між учасниками та не вдається створити єдність групи, яка є принципово важливою для якісного та плідного діалогу [9, с. 8].

Під час групової сесії рекомендовано проводити процеси узагальнення та підсумування. Учасники групи можуть разом підсумувати отримані знання та вирішити, як їх можна застосовувати на практиці. Цей формат також допоможе учасникам оцінити власні установки та поведінку під час роботи.

Головна мета розвитку професійних зобов'язань полягає у тому, щоб після завершення тренінгів педагоги могли самостійно працювати з дітьми та батьками, спираючись на належне розуміння безпеки та гуманних стосунків. Такий підхід вимагає не лише відпрацювання практичних навичок. Він має транслювати сукупність цінностей, які працівники школи поділяють та втілюють для того, щоб ефективно сприяти динамічній безпеці.

3. Тренінг з динамічної безпеки.

Програма тренінгу з впровадження динамічної безпеки може включати наступні теми:

1. Що таке безпека та її складові?
2. Особиста безпека учасників НВП.
3. Статична безпека закладу освіти, що потрібно знати у випадку надзвичайної події/ситуації
4. Процесуальна безпека (нормативи, інструкції, алгоритми дій)
5. Динамічна безпека як складова життєдіяльності закладу освіти
6. Цінності нашої школи
7. Етика у житті закладу освіти
8. Безпечна комунікація учасників НВП: адміністрація – педагоги – батьки - учні
9. Що потребує змін/розробки щодо стану динамічної безпеки в закладі освіти.
10. Безпека в розрізі часу : як змінюється безпека в існуючих актуальних умовах.

Окремі теми, як наприклад №6, 7, 8 є достатньо новими для педагогічної спільноти України і потребують певної підготовки як власне вчителів, так і представників адміністрації. Наприклад, тема етики спілкування та комунікації в ключі динамічної безпеки передбачає прийняття комфортних правил для ВСІХ учасників освітнього процесу, а не лише для представників шкільної адміністрації. Це означає, що вчителі попри традиційно-пасивну модель «керівництву видніше», можуть проявити активну позицію і висловити свої

думки з цього приводу, водночас керівництво має взяти до уваги всі пропозиції у процесі формулювання правил та процедур. В ході опрацювання даної теми учасники можуть обговорити правила комунікації у післяробочий час. Відомі випадки, коли представники адміністрації надсилають інформативні чи адміністративні повідомлення під час вихідних або у вечірній час (вимоги підготувати та надати певні відомості). Вказана практика є прикладом порушення правил динамічної безпеки, шкільної етики та культури комунікації, сприяє виникненню ознак професійного вигорання у вчителів та унеможлиблює відокремлення професії від особистого життя. До прикладу у скандинавських країнах, задля дотримання принципу власних кордонів і розмежування роботи та приватного життя людини, категорично заборонено спілкування керівництва з підлеглими після роботи та під час вихідних з виробничих питань. Якщо такі комунікації відбуваються, вони вважаються прецедентними і такими, що суперечать прийнятим правилам.

4. Актуалізація ресурсів.

Важливим компонентом опрацювання питання динамічної безпеки є поняття ресурсів та їх активізація під час кризової події. Одним з дієвих і простих інструментів роботи з ресурсами є виконання малюнку «Карта моїх ресурсів». Для цього дайте учасникам аркуш А-4 та кілька олівців. Попросять позначити себе певним символом на аркуші (далі можна додатково обговорити зміст намальованих символів) та внести на цей аркуш всі ресурси («те» або «тих», хто дає життєві сили та енергію), які людина має натепер. На виконання завдання давайте не менше 20 хв. саме за цей час учасники пригадають ті ресурси, які на даний час є актуальними та значимими (наприклад плавання в басейні, прогулянки з собакою, зв'язок з батьками та ін.). Попросить позначити активні (дієві натепер) та пасивні ресурси різним типом ліній. Можна запропонувати розмістити найбільш дієві ресурси ближче до свого символу, а найменш дієві – подалі. Запропонуйте учасникам обговорити ресурси в парах та взяти один додатковий ресурс від свого партнера по парі у свої життя. Запитайте в кінці: Як себе почуваються учасники? Що дала вправа? Які ресурси потребують посилення? Змін?

С. Хобфолл до ресурсів відносить матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальну підтримку, сім'ю, друзів, роботу, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповагу, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, систему вірувань тощо); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи

опосередковано) для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або служать засобами досягнення особисто значущих цілей. Запропонуйте учасникам пройти опитувальник COR-Evaluation, що виявляє рівень втрат і набуттів щодо кожної з чотирьох груп ресурсів, зокрема об'єктивних або матеріальних (речі, якими людина володіє), соціальних (суспільного статусу), особистісних (оптимізму, життєстійкості, локусу контролю) та енергетичних (часу, грошей, знань).

5. Арт-практики

У роботі з учнями запропонуйте виконати малюнок на тему «Моя безпека» та обговорити роботи в колі. Будьте уважними до дітей з внутрішньо-переміщених родин, для яких поняття безпеки є умовним. Можна дати уточнення, що мова йде не про місце безпеки, а про внутрішнє відчуття. Зробіть виставку учнівських робіт в коридорі школи.

Створіть у класі настільну карткову гру «Безпека/Небезпека» разом з учнями. Попрацюйте разом над створенням карт, які будуть відображати безпечні та небезпечні ситуації. Створюючи картки та граючи у гру учні будуть краще ідентифікувати такі ситуації та уникати небезпеки в реальному житті.

Обговоріть у класах поняття безпеки у школі, класі та те, що можна зробити для її покращення вже сьогодні. Акцентуйте увагу дітей як на показниках статичної, так і динамічної безпеки.

Підсумовуючи викладене вище, ми виходимо з припущення, що поняття «динамічна безпека» потребує подальшого дослідження, як у сфері наукового обґрунтування, так і розробки інструментів, алгоритмів її впровадження в конкретному закладі освіти. З урахуванням нової міжнародної практики ми визначаємо гостру необхідність зміни в організації і проведенні тренінгів – перехід від короткотривалих, системних, тематичних тренінгів. Подальші дослідження поняття динамічної безпеки будуть спрямовані на розробку тренінгової програми для практичних психологів з впровадження динамічної безпеки в закладі освіти.

Література

1. Борисова О.О. Поняття та моделі безпеки людини в українському та міжнародному юридичному полі: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 10–15.

URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/1>.

2. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навчальний посібник / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. Львів : Львівська політехніка, 2002. 352 с.

3. Заплатинський В. М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини.* — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2012. Випуск 5. С. 90—98.

4. Корж І. Безпека: медотологічні підходи до поняття. *Національний юридичний журнал: теорія и практика.* 2019. Серпень. С. 68—72
URL.: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf

5. Луценко Ю. А. Відновні програми як компоненти впровадження стандартів динамічної безпеки в контексті роботи практичних психологів закладів освіти. *Науковий журнал «Габітус».* 2022. № 36. С. 260—265.

6. Петричко М. М. Оцінка рівня бюджетної безпеки України: проблеми та шляхи вирішення. *Економічний простір.* 2015. № 97. С. 140—148.

7. Jablotchnikov, S. L. Dynamics Models of Management of Pedagogical Systems. Jindřichův Hradec 08.09.2010 – 10.09.2010. In: IDIMT-2010 Information Technology – Human Values, Innovation and Economy. Linz : Trauner. 2010. P. 243–250.

8. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security.
URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf

9. Kikas L., Koopmansch J.Ph., Linderborg H., Stageberg O. Dynamic Security Training Handbook. – ЕРТА, 2021. 23 p.
URL.:<https://digiriiul.sisekaitse.ee/bitstream/handle/123456789/2817/Dynamic%20Security%20Training%20Handbook.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

10. Trainers' Manual on Dynamic Security. - Skopje, 2018. 108 p.
URL.:<https://rm.coe.int/final-training-manual-on-dynamic-security-june-2018-koregirana-4-/16808ccae2>

РОЗДІЛ 7.

ПРОФІЛАКТИКА ТА ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ: ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

За час воєнної агресії в Україні запити від батьків і самих дітей набули суттєвих змін: якщо на початку повномасштабного вторгнення українці перебували в стані шоку, відчували тривогу, паніку, невизначеність, безсилля, безпорадність, розпач, лють тощо, то, за твердженнями практичних психологів, виїзних мобільних бригадах, в клініках, стаціонарних психологічних центрах, запити значно «поглибшали». Збільшилась кількість підлітків, що не соромляться звертатись і розповідати про свої стани, які часто підтверджуються психіатрами як важкі психічні: депресивні стани, генералізовані тривожні, панічні, obsesивно-компульсивні, посттравматичні розлади, розлади харчової поведінки, суїцидальні думки і поведінка. При більш детальному розборі життєвої ситуації, в якій опинився підліток, з'ясовується, що в сім'ї спостерігаються різні форми психологічного, фізичного насильства, порушення взаємодії і комунікації між членами сім'ї, знецінення й відкидання особистості дитини.

Війна загострила сімейні проблеми, актуалізувала нерозв'язані внутрішньосімейні проблеми, позбавила дітей відчуття безпечного теперішнього і визначеного майбутнього. Тому особливо важливо, щоб поряд був надійний, стабільний та емоційно врівноважений дорослий, який, з одного боку, вміє бути підтримуючим, контейнувати дитячі емоції та переживання, а з іншого, – опору, чіткі правила і дисципліну, що є запорукою повернення контролю й визначеності.

Отже, відомо, що основним соціальним інститутом виховання й розвитку дитини, починаючи з моменту народження та закінчуючи набуттям зрілості особистості, залишається сім'я, головними завданнями якої є формування першої соціальної потреби дитини – потреби в соціальному контакті, базової довіри до світу (Е. Еріксон), прихильності (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт).

Благополуччя психічного розвитку дитини зумовлено емоційною стороною дитячо-батьківських відносин. Емоційне ставлення батьків до дитини кваліфікується як феномен батьківської любові (Е. Фромм). Сучасна психологія сім'ї розділяє батьківську любов як материнську і батьківську, для яких характерні певні особливості й закони. Любов матері зумовлена, більшою

мірою, природними причинами, що визначає її безумовний характер. Любов батька зумовлена причинами соціального характеру і є умовною – зумовлена досягненнями, перевагами та поведінкою дитини.

Єдність материнської та батьківської любові забезпечує умови нормального розвитку особистості та самооцінку дитини, підтримує у неї психологічний комфорт.

В психологічній літературі описано феноменологію батьківського ставлення до дитини, батьківських стилів. Результати наукових досліджень, присвячених формуванню індивідуальних характерологічних особливостей дитини в межах нормального або дисгармонійного розвитку свідчать, що крайнім варіантом викривленої батьківської поведінки є материнська депривація.

На особливості становлення й розвитку особистості дитини впливають з перших днів життя різні стилі догляду й поводження. С. Броуді виділила чотири типи материнського поводження з дитиною за ступенем якості догляду та задоволення потреб немовляти. За С. Броуді, якщо в материнському ставленні переважає відторгнення, ігнорування потреб дитини завдяки зосередженню уваги на власних інтересах на собі, у дитини виникає почуття небезпеки, непередбачуваності, неконтрольованості середовища, в майбутньому – мінімальної власної відповідальності за забезпечення власного комфортного існування. Дефіцит материнської чуйності до потреб дитини сприяє виникненню почуття «навченої безпорадності», що негативно відображається на розвитку особистісної ідентичності дитини [7].

Дж. М. Болдуїн виділив відповідно параметри зміни батьківського ставлення, що відповідають за зазначені типи дітей:

батьківський контроль – дії батьків спрямовані на модифікацію поведінки у дітей, успішне засвоєння батьківських та соціальних норм і правил;

батьківські вимоги – спонукання до розвитку у дітей зрілості, інтелектуальних, міжособистісних та емоційно-вольових сфер особистості, підтримка розвитку незалежності й самостійності у дітей;

адекватні способи спілкування з дітьми в ході виховних впливів, емоційна підтримка – одночасне застосування аргументованих переконань у виховних діях з відкритістю до думок дітей;

емоційна підтримка – батьки здатні на співчуття, любов та тепле ставлення, вони відчують гордість за успіхи дітей, що сприяє формуванню й розвитку відкритої сильної ідентичності особистості [6].

Сучасна вітчизняна психологія (Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко та ін.) виділяє види батьківського ставлення:

ставлення батьків до діяльності дитини;
ставлення батьків до методів заохочення і покарання;
ставлення батьків до дитини;
ставлення батьків до оточуючих [3].

Таким чином, оптимальне безпечне сімейне середовище, – це гармонійне поєднання параметрів батьківського-дитячих відносин: емоційна (психологічна підтримка), конструктивні способи спілкування й взаємодії, батьківське піклування, батьківський контроль і вимоги. Розглянемо деякі з них.

Психологічна підтримка, батьківська чи материнська, – це процес, в ході якого дорослі зосереджуються, в першу чергу, на чеснотах дитини з метою укріплення її самооцінки, посилити її віру в себе та свої здібності. Психологічна підтримка допомагає пережити фрустрації, кризи, упоратись з невдачами, в майбутньому запобігти чи мінімізувати помилки.

Щоб навчитись підтримувати дитину, дорослий має навчитись приймати себе, мати самоповагу і впевненість у собі. Типовими для дисфункціональних сімей способами підтримки є гіперопіка, створення залежності дитини від дорослого, нав'язування нереальних стандартів, стимулювання суперництва з однолітками й сіблінгами. Для того, щоб показати дитині віру в неї, дорослі мають мати мужність і бажання зробити наступне:

- забути про минулі поразки;
- допомогти дитині набути впевненість в тому, що вона впорається з завданням;
- дозволити дитині почати з початку, спираючись на віру батьків в дитину, в її здатність досягти успіху;
- пам'ятати про минулі невдачі, повертатись до них, а не до помилок.

Успіх породжує успіх та зміцнює впевненість в своїх силах, як у дитини, так і у дорослого.

Принципами формування близьких, на відміну від залежних, відносин в сім'ї, є такі принципи:

- усі члени сім'ї, в тому числі і дитина, рівні;
- кожний відверто висловлює свої думки і почуття;
- кожний володіє своєю автономією, має право сам вирішувати, як йому вчинити, поділитись з кимось своїми намірами чи ні;
- кожний вміє і може висловлювати ті позитивні і негативні почуття, які він відчуває в даний момент щодо інших членів сім'ї;
- члени сім'ї не вдаються до моральних штампів, розповідаючи про свої труднощі та проблеми, акцентуючи увагу на них і знецінюючи труднощі інших членів сім'ї;

- не дають негативні оцінки, висловлюють свої думки у вигляді зворотного зв'язку, спираючись на принцип «тут-і-тепер»;
- прагнуть вирішити конфлікти, а не уникнути їх, розв'язати проблеми, а не перемогти;
- батьки припускають, що діти володіють потенційною можливістю розпоряджатись своїм життям;
- батьки дозволяють своїм дітям приймати рішення, висловлювати свою точку зору, а не намагаються захопити ініціативу;
- кожний ставиться до себе як до особистості, що має певні права. Такими правами, що ґрунтуються на засадах асертивності, є:
 - іноді ставити себе на перше місце;
 - просити про допомогу та психологічну підтримку;
 - протестувати проти несправедливого ставлення або критики;
 - мати свою власну думку або переконання;
 - помилятись, поки не буде знайдений правильний шлях;
 - давати можливість людям самостійно вирішувати свої проблеми;
 - говорити іншим «дякую, ні»;
 - не звертати увагу на поради оточуючих та слідувати власним;
 - побути на самоті, навіть якщо інші прагнуть вашої компанії;
 - мати власні, будь-які, почуття, незалежно від того, чи розуміють їх інші;
 - міняти свої рішення або хід дій;
 - наполягати на зміни в домовленостях, якщо вони перестали влаштовувати.

Кожний член сім'ї, в тому числі дитина, не зобов'язаний:

- бути бездоганим на сто відсотків;
- робити приємне неприємним для нього людям;
- наслідувати інших;
- любити людей, що причиняють шкоду;
- виправдовуватись та вибачатись за те, що був самим собою;
- вибиватись з сил заради інших;
- відчувати себе винним за свої бажання;
- миритись з неприємною ситуацією;
- приносити в жертву свій внутрішній світ заради будь-кого;
- зберігати відносини, що стали деструктивними;
- робити більше, ніж дозволяє час;
- робити щось, що насправді не можете зробити;
- підкорятись нерозумним вимогам;

- віддавати щось, що насправді віддавати не хочеться;
- нести на собі тягар неправильної поведінки будь-кого;
- відмовлятися від свого «Я» заради чогось чи когось.

В той же час:

- не можна жити в суспільстві і бути вільним від нього;
- думка іншого може бути вірною;
- ніхто не зобов'язаний вести себе так, як хочеться іншим;
- неприйнятний для одного члена сім'ї образ життя може бути нормою для іншого;
- інші теж мають право ставити себе на перше місце;
- ніякі правила не позбавляють від відповідальності за власні вчинки.

Отже, створення психологічного безпечного сімейного простору передбачає формування близьких відносин всередині сім'ї, що засновані а рівності повазі, прийнятті знаковості, права на помилку та змінити своє рішення тощо (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Близькі та залежні відносини в сім'ї

Близькі відносини	Залежні відносини
В основі є рівність	В основі є різниця в силі («я старший», «я працюю», «я більше заробляю», «це мій будинок», «я чоловік/жінка» тощо)
В основі є взаємність	Не збалансовані («Я говорю, а ти слухай»)
Допускають свободу відчувати, діяти, спираючись на власне розуміння ситуації	Переважає примус (інколи – примус самого себе щось зробити. Відчувати)
Виникає бажання ділитись з іншими своїми почуттями й потребами	Правила відносин і поведінки не обговорюються, а сприймаються як належне
Відносини завжди змінюються	Відносини завжди залишаються незмінними
«Я хочу бути тут»	«Я мушу бути тут»
«Я починаю з себе»	«Я починаю з тебе, ти змінюєшся»
«Я хочу...», «Я відчуваю...» (тобто я беру відповідальність за свої бажання і почуття)	«Ти змушуєш мене відчувати...» (гнів, тривогу, втому тощо), тобто ти несеш відповідальність за мої почуття
Я сам піклуюсь про себе, я повністю відповідаю за отримання того, чого хочу, і за повідомлення тобі своїх бажань	Ти повинен/повинна знати, що для мене добре, і забезпечувати мені це
Відносини ґрунтуються на усвідомленні реальності, якою б вона ні була, і як би вона не змінювалась	Відносини засновані на ілюзіях, омані, запереченні або уникненні реальності
«Моя відданість тобі спирається на інтерес до твоєї духовної сутності, навіть якщо ця сутність віддаляє тебе від мене»	«Твоє духовне зростання не має для мене значення»

Справжня підтримка батьками своєї дитини повинна акцентувати його здібності, можливості подолати всі кризи і важкі життєві обставини й психотравмуючі події. Головним завданням батьків є створення безпечного сімейного середовища – умов, що допомагають дитині вирости незалежною, здатною приймати самостійні рішення й упоратись з будь-якими життєвими труднощами.

Надання психологічної підтримки батьками дитині неможливе без конструктивної, безконфліктної комунікації та взаємодії в сім'ї, що ґрунтується на певних принципах організації ефективного спілкування (О. Анопрієнко, Т. Гордон, О. Горецька, К. Кволс, Р. Роджерс, М. Пірен, Е. Фромм, та ін.).

1. Будь-який акт спілкування має бути спрямований на зміцнення самоприйняття дитини, підтримання позитивного образу її «Я». Висловлювання та поведінка дорослого не повинні принижувати особисту гідність та самоповагу дитини.

Ця вимога задає основний критерій оцінки ефективності комунікації у дитячо-батьківських відносинах.

2. Комунікація має бути безоцінною, що означає заборона на прямі оцінки особистості та характеру дитини, постановку діагнозу, «навішування ярликів», негативні прогнози на майбутній розвиток дитини. Навіть похвала не повинна містити прямих оцінок особистості дитини, а являти собою опис її дій та вчинків, їх значення для оточуючих людей. Необхідно уникати у комунікації висловлювань, які могли б стати на заваді та перешкодою для взаєморозуміння та співпраці дитини та дорослої.

3. Основний акцент у комунікації лягає на відображення емоційних компонентів активності та діяльності дитини.

4. Дорослий повинен заохочувати самостійність та ініціативу дитини, але водночас гарантувати їй допомогу та співробітництво у вирішенні важких проблем та ситуацій. У співпраці дорослий повинен стимулювати активність дитини, уникати порад, готових рецептів та рекомендацій. Активність батьків має бути спрямована на те, щоб допомогти дитині намітити можливі шляхи виходу із проблемної ситуації та самостійно здійснити оптимальний вибір її вирішення.

I. Коновальчук, досліджуючи конкретні практичні конфліктні ситуації в батьківсько-дитячих відносинах, виокремлює умови конструктивної взаємодії батьків і дітей в ситуації конфлікту [6, с. 73-74].

1. Розуміння батьками й дітьми один одного, мотивів своєї поведінки. Необхідно проявляти справжній інтерес до проблем дитини, толерантно

ставитися до її позиції, визнавати її право на власну думку і навіть помилку. Поважати гідність дитини. Прагнути в спілкуванні з дітьми до співпраці або компромісу.

2. Здатність батьків до саморегуляції свого психологічного стану, зниження тривожності, гіперопіки й агресивності, використовуючи методи аутогенного тренування, фізичні вправи, відпочинок. Підтримка позитивного соціально-психологічного клімату в сім'ї.

3. Уникнення негативних емоцій, вдаючись до способу оптимістичного прогнозування розвитку подій, пошуку можливостей позитивної зміни ситуації, передбачення різних варіантів розвитку взаємодії.

4. Здатність батьків зберігати конструктивну взаємодію всупереч впливу конфліктогенних факторів. Конфліктостійкість батьків проявляється в їх емоційно-вольовій витримці, в якості когнітивних процесів, у мотивах поведінки в конкретній ситуації, педагогічно доцільних стилях спілкування.

5. Наявність в батьків і дітей почуття гумору, що дозволяє знизити рівень напруги та зняти негативні емоції у виникаючій конфліктній ситуації, уможливує не сприймати її як трагічну й безповоротну.

6. В спілкуванні з дитиною потрібно оцінювати й враховувати її актуальний настрій, не перебивати дитину, дати їй висловитися, проявляти зацікавленість до її аргументів.

7. В складних ситуаціях, які об'єктивно потребують зміни поведінки дитини, батькам слід чітко відстоювати та пояснювати свою позицію, водночас бути справедливими, гнучкими, толерантними у спілкуванні з дитиною.

8. Для конструктивного виходу з конфліктної ситуації не можна розширювати сферу протидії з дитиною, не збільшувати коло проблем, а обговорювати тільки ті, які спричинили конкретний конфлікт.

Свобода кожної людини виникає із можливості зрозуміти закони та правила, які керують суспільством, щоб жити в ньому. Для адекватного пізнання світу і себе дитина має навчитись співвідносити прагнення до самовираження й свободи і обмеження проявів самовираження. Дотримання необхідних правил і обмежень, за умов їх зрозумілості і здорового глузду, дає відчуття безпеки, визначеності, контролю над своїм життям і прийняття реальності. Реальність під час війни є занадто складною для незрілої психіки дитини, і саме тому їй потрібен надійний і стабільний дорослий, який допоможе їй впоратись з розумінням того, що не можна зрозуміти. Встановлені розумні правила вчать, що будь-які бажання (афекти) і обмеження (кордони) можуть співіснувати і не суперечити один одному. Батьки своїм прикладом, самі дотримуючись правил і обмежень, мають допомагати дітям та підліткам нести

відповідальність за свої дії і поведінку, розуміти ситуації (а іноді можливі небезпеки), здобувати навички, вміти терпіти фрустрацію, правильно цінувати час, поважати слова і думки іншого.

Radke виокремлює такі принципи і форми проявів авторитету батьків та дисциплінування дитини [11].

1. Філософія авторитету: автократичний стиль, що характеризується підвищеними вимогами, без їх роз'яснення – демократичний стиль, з роз'ясненням сутності батьківських вимог.

1. Батьківські обмеження, які можуть бути як суворими й жорсткими, так і гнучкими і нескладними.

2. Суворість покарань.

3. Якість контакту і ступінь довіри дитини до дорослого – батьки цікавляться інтересами дитини, дитина відчуває довіру і відчуває теплі емоції до них, чи навпаки.

Безумовними правилами, яких належить дотримуватись, та батьківськими вимогами, мають бути:

- це може бути небезпечно для життя і здоров'я;
- це загрожує їх власності або власності батьків;
- цього потребує закон і порядок соціальної прийнятості.

Представники біхевіоральної сімейної терапії (А. Бандуре, Б. Скіннер, Р. Спре, Дж. Уотсон) пропонують методи і прийоми виховного впливу, які сприятимуть ефективному соціальному навчінню та соціально-поведінковій адаптації.

1. *Метод модифікації поведінки.* Діагностується поведінка дитини стан розвитку певних навичок: виокремлюються позитивні моменти та максимально схвалюються. Способи формування поведінки: позитивне підкріплення (схвалення), негативне підкріплення (покарання), відсутність підкріплення (нульова увага). Форми позитивного підкріплення: зацікавленість дорослого, схвалення, заохочення, присвоєння балів, символічні підкріплення, матеріальна винагорода. Також батькам рекомендується застосовувати методи ігнорування або відмови від підкріплення небажаних поведінкових реакцій дітей. Проте ефективні ці методи лише тоді, якщо їх застосовувати послідовно і дуже точно. Для подолання неадекватної форми поведінки дітей застосовуються негативні санкції.

1. *Метод моделювання* – передбачає ефект перенесення бажаної поведінки, зразком правильних дій є дорослий.

2. *Метод поетапних змін* заснований на тому, що явні зміни в поведінці досягаються в результаті маленьких кроків, кожний з яких є

настільки незначним, що майже не відрізняється від попереднього. Метод показав високу ефективність в розвитку сили волі у підлітків, для формування самообмежень і самодисципліни.

3. *Метод десенсибілізації* застосовується для подолання страхів та фобічних реакцій у дітей як наслідків травматичного стресу, але не тільки. Є варіантом методу поетапних змін. В його основі два принципи: а) поєднання стимулів, що викликають тривогу, з переживанням релаксації, задоволення і зняття стресового навантаження; б) систематичний рух від найменш стресогенних ситуацій – к найбільш стресово виражених. Прикладом цього методу є відома техніка роботи з тригерами, що викликають симптоми страху, уникнення тощо при посттравматичних стресових станах, «Техніка градушованої експозиції» [4, с. 41-44].

Першим кроком цієї техніки є зробити список страхів, або неприємних спогадів, яких уникає клієнт. Для дітей є варіант – «Термометр страху».

1. Покажіть дитині зображений на папері термометр (якщо медичний термометр викликає неприємні почуття, пов'язані з лікуванням, можна використати інші образи: глечик для води, просту лінію з цифрами від 1 до 10, драбину тощо).

1. Попросіть дитину вписати свої відчуття, що відповідають нижній позначці термометра, впишіть їх на лінію. Верхня позначка означає найбільший страх, який ви відчували, нижня – найменший.

2. Знов попросіть дитину назвати емоцію, які відповідають верхній позначці.

3. Повторіть процедуру для різних позначок на шкалі, щоб дитина навчилася оцінювати свій страх. Попросіть її описати, які відчуття в неї можуть бути на різних рівнях страху.

4. Дитина може тримати при собі свій термометр страху.

Аналогічна процедура проводиться з дорослим, щоб визначити страхи (спогади та ін.), яких уникає клієнт та дослідити діапазон відчуттів, з ними пов'язаних.

Наступним кроком буде розповісти, що для подолання страху необхідно поступово наближатись до нього та зустрічатись з ним. Кожним разом, повільно, переходити на одну позначку вище, і залишатись там, не зважаючи на страх, який при цьому є. Але відстань, яку зменшує у наближенні до об'єкту страху, має бути дуже невеликою, щоб не вийти за межі вікна толерантності. Людина сама контролює свій темп зустрічі із страхом. Треба робити наступний крок тільки тоді, коли вона буде до цього готовою. І так – крок за кроком, поки

не наблизиться до об'єкту страху, зустрінеться з ним і не почне з ним взаємодіяти.

Протягом застосування техніки градуйованої експозиції клієнту можна використовувати коупінгові техніки саморегуляції, такі як:

Я можу зробити це.

Це не може мене поранити чи завдати болю.

Я знаю, як із цим упоратися.

Я маю намір подолати свій страх.

Мій страх уже мене покидає.

Етапами виконання техніки градуйованої експозиції є:

1. Побудувати ієрархію страху.

1. Вибрати щабель і підготувалися до зустрічі з нагадуванням (паралельно при цьому виконувати техніки розслаблення, дихання тощо).

1. Залишатися в ситуації (застосовувати позитивну саморегуляцію, позитивні твердження).

2. Контролювати страх до прийняттого рівня (застосовувати термометр страху).

3. Хвалити себе й нагороджували;

4. Повторити зі складнішим щаблем.

Можна записати простий перелік інструкцій і запропонувати клієнту взяти з собою.

Виберіть щось досить легке та розпочніть із нижньої частини вашої драбини.

Підготуйтеся до цього: скажіть собі, що ви зробите це, навіть якщо це страшно.

Практикуйте спочатку релаксаційне дихання.

Увійдіть у ситуацію, що лякає, будучи розслабленими.

Якщо ви злякалися, згадайте про релаксацію і практику дихання.

Скажіть собі, що ви це зможете зробити («Це не може по-справжньому завдати болю, я знаю, що можу впоратися» тощо).

Визначте цифру вашого страху на шкалі термометра страху.

Залишайтеся в ситуації.

Спостерігайте, як ваш страх спадає сам по собі, чим довше ви перебуваєте в ситуації.

Залишайтеся в ситуації, поки ваш страх не опуститься до цифри 2 або 3 на термометрі.

Привітайте себе – ви зробили це! Ви перебуваєте на шляху до подолання вашого посттравматичного стресу!

4. *Методика «виключеного часу», або тайм-аут*, застосовується в якості альтернативи методам покарання. В якості виключеного часу використовується зупинка дій дитини, нульове підкріплення дорослих, після закінчення тайм-ауту, якщо поведінка дитини змінюється на бажану, – відбувається схвалення або матеріальна винагорода.

5. *Техніка відновної гіперкорекції* – спрямована на усунення збитків, що виникли внаслідок негативних вчинків дитини, і засвоєння прямо протилежних, правильних форм поведінки. Цей метод вимагає, щоб дитина, яка проявляє деструктивну поведінку, усунула наслідки своєї провини. Прикладом застосування цього методу є застосування відновного правосуддя для неповнолітніх, що скоїли правопорушення: після певної підготовчої процедури дитина має усвідомити свою провину та разом з батьками відшкодувати потерпілій стороні збитки.

Проте не кожна небажана поведінка дитини є такою, яку потрібно коригувати чи модифікувати.

Представник гуманістичної парадигми сімейного виховання Рудольф Дрейкурс звертає увагу на тлумачення негативної поведінки дітей, спрямованої на батьків, педагогів та інших дорослих [9].

При цьому форми неправильної поведінки він розглядає як помилковий підхід, метою якого є пошук свого місця всередині сім'ї чи групи і таким чином забезпечити собі почуття причетності, безпеки та визнання.

Завданнями виховання батьками Р. Дрейкурс вважає:

- повагу унікальності, індивідуальності та недоторканості дитини з самого раннього віку;
- розуміння дітей, проникнення в їх спосіб мислення, вміння розумітися на потребах, мотивах і значеннях їх вчинків;
- вироблення конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходження власних прийомів виховання для оптимізації подальшого психічного розвитку дитини

Дрейкурс доповнює постулати біхевіорального напрямку гуманістичною складовою, акцентуючи увагу більше на побудові взаємин з дітьми на їх щирій підтримці, при цьому не можна надавати дитині безмежну свободу, оскільки встановлені обмеження створюють у дитини відчуття безпеки і посилюють впевненість у правильності своїх дій.

У співробітництві з дитиною потрібно визначити обов'язки кожного та його відповідальність. Не слід карати дітей, оскільки покарання породжує таку саму озлобленість, як і примус. Відмовляючись від покарання як дисциплінарного заходу, що включає перевагу однієї людини над іншою,

батьки можуть використовувати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких принципів: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівну участь всіх членів сім'ї у домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті та своїх речах.

За Р. Дрейкурсом, «погана» поведінка дитини слідує досягненню певних цілей: привертання уваги; боротьба за владу, вплив, самоствердження проти надмірної батьківської опіки; помста в разі відчуття відторгнення чи неприйняття; уникнення невдачі чи відповідальності. При цьому індикаторами провідної цілі негативної поведінки можуть слугувати почуття дорослого, які він відчуває у відповідь на поведінку дитини.

Якщо дитина бореться за увагу, випробовуючи різні способи, в тому викликаючи занепокоєння, у дорослих виникає роздратування.

Якщо підґрунтям поганої поведінки дитини виступає її протест проти тиску та волі дорослого, то у дорослого виникає гнів.

Якщо прихована причина – помста, то почуття у відповідь дорослого – образа.

Якщо дорослий зауважує, що дитина погано поводить, переживаючи своє неблагополуччя, то його поглинає почуття безнадійності, а часом і розпач.

Щоб мотиви небажаної поведінки дитини змінились, батькам треба подолати звичне прагнення посилення тиску на дитину і шукати нові, адекватні прийоми встановлення конструктивних взаємин (таблиця 7. 2).

Таблиця 7. 2

Мотиви «поганої» поведінки дитини та способи її зміни

Мотив (ціль) поведінки	Почуття дорослого	Реакція дитини на зауваження	Що треба змінити в поведінці дорослого
Увага	Роздратування: потреба відмежуватись від активних дій дитини	Коли дитина отримує достатньо уваги до себе, тимчасово перестає заважати	Як тільки дитина починає дратувати, дати їй зрозуміти, що ви її сприймаєте і любите. Реакцією роздратування на дії дитини відбувається підкріплення негативної поведінки дитини. Завдання дорослого – навчити привертати до себе увагу іншими способами: домовитись про спільний час, надавати позитивний зворотній зв'язок за успіхи дитини, проте не схвалення і захоплення «примірною» дитиною

Мотив (ціль) поведінки	Почуття дорослого	Реакція дитини на зауваження	Що треба змінити в поведінці дорослого
Вплив	Гнів: потреба дорослого використати свою владу	Виникає конфронтація, дитина наполягає на своєму, різними способами прагне досягти бажаного	Застосування стратегії «співробітництво»: щоб обидві сторони були задоволеними. Дати дитині право вибору. Дивлячись ласкаво в очі, не йти на поступки. Розумними способами дати дитині можливість відчувати свою самостійність
Помста	Образа: «Як ти міг/могла так зі мною поводитись?»; дитина викликає неприязнь	«Хоче» зробити вам боляче, словами чи діями; повернення самоповаги і самоконтролю через реванш, нанесення шкоди кривднику	Завдання для батьків – навчити гідно стримувати своє почуття образи, не зганяючи його на інших; відчувати власні здібності і віру в свою гідність. Для дорослого: відмова від дій з позиції сили, пам'ятати про відповідальність дорослого, нерівність життєвого досвіду і вразливість психіки дитини, що знаходиться в процесі розвитку. Звернутись до аргументації і логіки, застосувати методи тайм-ауту, відновної гіперкорекції, з підлітками – метод дослідження альтернатив
Уникнення	Відчай, розпач, жаль	Не дає ніякої реакції, пасивність; відчуває, що марно навіть намагались щось зробити – нічого не зміниться і не вийде	Навчити дитину долати труднощі, відчувати свої дійсні здібності і переваги, самоповагу і гідність. Дорослому слід уникати проявів жалості, не умовляти і не тиснути на дитину, застосовувати методи десенсибілізації та поетапних змін, вести до успіху поступово, створюючи ситуації успіху, здійснювати інсталяцію надії, позитивне підкріплення та надаючи психологічну підтримку

Такі екстремальні ситуації, як втрата, перебування в окупації, зони ведення бойових дій тощо, можуть загострювати нормативні сімейні та вікові кризи, яких неможливо уникнути жодному члену сім'ї. До проблем і протиріч у відносинах слід ставитись як до нормальних явищ, з якими і дорослий, і дитина вміють конструктивно працювати.

Головною метою формування навичок конструктивної взаємодії є створення в умовах безпечного сімейного середовища відчуття власної компетентності і корисності. Батькам для цього слід проаналізувати питання: «Кому належить проблема?». Іноді проблема належить тільки дитині або тільки батькам, в інших випадках вона розподілена між двома учасниками взаємодії в

залежності від того, чого один з них хоче досягти від іншого. Іноді причинами виникнення проблеми можуть бути порушення параметрів функціонування сім'ї як системи – гласні і негласні правила життєдіяльності сім'ї, структури сімейних ролей, структури сімейних підсистем, зовнішні і внутрішні межі між ними стереотипи (стандарти) кожної конкретної сім'ї, сімейні міфи (легенди) сімейні теми, сімейні стабілізатори (М. Боуен, Х.-В. Гессман, К. Людевіг, Б. Хелінгер).

Щоб визначити, чия саме ця проблема, батькам необхідно задати собі запитання: чия ця проблема? Кому з нею важко? Хто не може досягти своєї цілі?

Розібратись в тому, кому належить проблема – дорослому чи дитині – чи тут взагалі відсутня проблема взаємодії, а наявна проблема сім'ї, допоможе такий аналіз.

1. У дитини проблема виникає внаслідок того, що не задоволена в неї потреба. Це – не батьківська проблема, оскільки дитина своєю поведінкою ніяк не заважає батькам.

2. Особисті потреби дитини задовільне ні, проте поведінка дитини заважає дорослому задовольняти свої власні потреби. Тоді це – потреба дорослого.

Занадто часто батьки помилково вважають, що всі проблеми дітей є і проблемами їх, батьків, це не так, і не корисно для дитини. Дотримуючись такої думки, батьки позбавляють дитину можливості випробовувати свої сили в розв'язанні проблеми, формувати й розвивати власні допінг-стратегії, які є запорукою успішного подолання будь-якої травматичної чи стресової ситуації без подальших негативних наслідків. Батькам слід пам'ятати, що дитина має право самостійно знаходити рішення проблемі сама їх вирішувати.

Якщо ж проблема належить дитині, дорослий може обрати, що робити:

- уважно вислухати,
- шукати альтернативи;
- надати можливість дитині самостійно зіткнутись з наслідками її самостійності; скомбінувати зазначені вище варіанти.

Для пошуку і набуття нового погляду на ситуацію, що склалася, можна спробувати батькам зробити рефлексивний аналіз актуальної ситуації та психологічні вправи.

Вправа 1. Проблеми у взаємодії з дитиною. Запишіть всі проблеми, які вас турбують і які пов'язані з вашою дитиною. Опишіть свої думки і почуття щодо позначених вами проблем. Зіставте із списком всі способи, до яких ви вдавались, щоб їх розв'язати.

Вправа 2. «Помилки в моєму житті». Окиньте поглядом своє життя. Подумайте про ті випадки, коли ви робили помилки, і про те, чого ви навчилися в результаті. Чи знайшлися люди, які дали вам вчасну пораду? Чи послухали ви їх, а якщо ні, то чому? Чи можете ви згадати випадки, коли ви слідували порадам батьків, а потім шкодували про це?

Вправа 3. «Список ідеальних людей». Складіть список усіх близьких вам людей, які ніколи не робили помилок, ніколи не робили того, що ви вважаєте дурницями, і які ніколи не міняли свої погляди. Навряд чи ви напишете хоча б одне ім'я. Не очікуйте від себе неможливого, адже батьки – теж люди.

Вправа 4. «Патерни поведінки». Подумайте, коли ви в останній раз сердились на свою дитину. Опишіть її поведінку декількома словами. Чи не нагадує вам це вашу власну поведінку в минулому?

Вправа 5. «Моя опора». В важких стресових ситуаціях дорослий теж потребує зверненню до своєї внутрішньої опори, що може допомогти прийняти ситуацію, підтримати себе, повернути відчуття стабільності, контролю і сили, щоб бути надійною опорою для дитини.

На першому етапі виконання вправи необхідно:

підготовувати папір, олівці чи фарби;

сісти якомога зручніше, зробити декілька повних вдихів і видихів, розлабитись;

задати собі запитання: на що я можу опертися в собі?... Не поспішайте, навіть коли здається, що немає сил і ресурсів, можна прислухатись і знайти в собі маленький промінчик сонця й надії; запишіть відповідь;

що мене укріплює? на що я можу опертися у зовнішньому світі? запишіть відповіді;

намалюйте свою опору, коли закінчите малювати роздивіться свій малюнок, дайте йому назву.

Питання для рефлексії. Що означають для вас кольори, які ви застосували в малюнку? Ваші ресурси, які ви бачите в малюнку? Що для вас означає опора?

На другому етапі пропонується замислитись, яку опору я хочу мати чи розвинути.

намалюйте таку опору, яка допоможе упоратись зі складною стресовою чи травматичною ситуацією, що складалася;

після завершення малювання роздивіться свій малюнок;

що ще може допомогти мені упоратись з цією складною життєвою ситуацією?

які ще ресурси я можу в собі розвинути?

до кого я міг/могла б звернутись за допомогою?

Розвиваючи свої внутрішні опори, дорослий створює й посилює відчуття надійної опори в своїй особі у дитини і безпечно сімейне середовище. Дитина потребує підтримки завжди – це дає їй сили витримати будь-які випробування в її житті. Дорослий може, як вербально, так і невербально, транслювати дитині, що вірить в її здібності і силу.

Послання, що сприяють розвитку дитини від народження і до набуття дорослості/зрілості:

я радий/рада, що ти є;

ти належиш до цього світу;

твої потреби важливі для мене;

я радий/рада, що ти – це ти;

ти можеш рости довільно;

ти відчуваєш усі свої почуття;

я тебе люблю і охоче турбуюсь про тебе;

ти можеш досліджувати й експериментувати, а я буду підтримувати й захищати тебе;

ти зможеш використовувати всі свої почуття, щоб досліджувати світ;

ти можеш віддавати певній діяльності стільки часу, скільки хочеш;

ти можеш знати те, що знаєш;

ти можеш цікавитись усім;

ти знаєш, що тобі потрібно, і можеш просити про допомогу;

мені подобається те, як ти проявляєш ініціативу, ростеш та навчаєшся;

я люблю тебе тоді, коли активний/активна, і тоді, коли ти спокійний/спокійна;

я радий/рада, що ти сам/сама починаєш мислити і набувати свій, неповторний, життєвий досвід;

ти можеш навчатись думати за себе, і я буду думати за тебе;

ти вмієш відчувати й мислити одночасно;

ти можеш розуміти наслідки своїх вчинків і поведінки;

я поділяю усі твої почуття;

ти зможеш відрізнити реальність від фантазії;

ти можеш досліджувати, хто ти, і хто – інші люди;

ти можеш бути сильним/сильною і одночасно просити про допомогу;

ти можеш випробовувати різні ролі і способи, як знайти себе;

ти можеш відокремитись від мене, а я буду й далі тебе любити;

я люблю тебе таким/такою, як є.

Література

1. Коновальчук І. М. Умови конструктивної взаємодії батьків і дітей у ситуації конфлікту //Підготовка фахівців у контексті становлення Нової

української школи /за заг. редакцією В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир : ФОП «Н. М. Левковець», 2018. У 2-х ч. Ч. І. С. 70-74.

2. Панок В. Г. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультації : навч. посібник / В. Г. Панок, Я. В. Чапак, Я. Ф. Андрєєва / за заг. ред. В. Г. Панка, І. М. Зварича. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 384 с.

3. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

4. Сміт П., Дирегров Е., Юле У.; співавт: Гупта Л., Перрен Ш., Г'єстад Р. Діти та війна: навчання технік зцілення. Львів: Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 70 с.

5. Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology*, 4 (1, Pt.2), 1–103. <https://doi.org/10.1037/h0030372>.

6. Broughton, John M. Broughton, J. M. The genetic psychology of James Mark Baldwin. *American Psychologist*, 36(4), 396–407. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.36.4.396>

7. Brody Gene H., Douglas L. Flor. Maternal Resources, Parenting Practices, and Child Competence in Rural, Single-Parent African American Families. *Child Development*, vol. 69, no. 3, 1998, pp. 803–16. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/1132205>. Accessed 1 Oct. 2023.

8. Cahan Emily D., Baldwin James Mark: The natural and the good, *Developmental Review*, Volume 23, Issue 1, 2003. Pages 9-28, ISSN 0273-2297 [https://doi.org/10.1016/S0273-2297\(03\)00003-0](https://doi.org/10.1016/S0273-2297(03)00003-0).

9. Dreikurs Rudolf, Bronia Grunwald Bernice, Pepper Floy C. *Maintaining Sanity In The Classroom: Classroom Management Techniques* Taylor & Francis, 2013. 368 p.

10. Kyriazos T. Stalikas, A. Positive Parenting or Positive Psychology Parenting? Towards a Conceptual Framework of Positive Psychology Parenting. *Psychology*, 9, 1761-1788. doi: 10.4236/psych.2018.97104.

11. Radke M. J. *The relation of parental authority to children's behavior and attitudes.*- New York: Greenwood Press, Publishers, 1969.

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Підготовлено в рамках виконання наукового дослідження
«Науково-методичні засади створення безпечного освітнього середовища у закладі освіти в
діяльності працівників психологічної служби»,
державний номер реєстрації 0122U001384.

Для безкоштовного розповсюдження

БАЙДИК Віта Володимирівна
ГОПКАЛО Юлія Петрівна
КОРНІЄНКО Ігор Олексійович
ЛУНЧЕНКО Надія Вікторівна
ЛУЦЕНКО Юрій Анатолійович
МОРОЗ Руслана Анатоліївна
САВРАСОВ Микола Володимирович
ТКАЧУК Ірина Іванівна

Формування безпечного освітнього простору закладу освіти в діяльності працівників психологічної служби

Методичний посібник

Обкладинка виконана за допомогою сервісу

Підписано до друку 27.12.2023.
Формат 60x84/8 Умовн. друк. арк. 6,86.
Об'єм даних 1,2 Мб Тираж 100 пр. Зам. № 2/12-23

Видавець і виготовлювач:
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи,
01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 27-а,
тел/факс 252-70-11, e-mail: UCAP@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №4537 від 07.05.2013

**УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

ПРОВ. ВІТО-ЛИТОВСЬКИЙ, Б. 98-А,

03045, М. КИЇВ

ТЕЛ./ФАКС: (044) 252-70-11

E-MAIL: UCAP@UKR.NET

WEB-САЙТ: PSYUA.COM.UA

ISBN 978-617-7118-42-7